БАЙРАМ

Часопіс Беларускага грамадскага згуртавання татар "Зікр уль-Кітаб" і Мусульманскага рэлігійнага аб'яднання ў Рэспубліцы Беларусь

2001 ВЫПУСК 41

БАЙРАМ

ТАТАРЫ НА ЗЯМЛІ БЕЛАРУСІ

выпуск № 41

ЧАСОПІС
БЕЛАРУСКАГА ГРАМАДСКАГА
ЗГУРТАВАННЯ ТАТАР "ЗІКР уль–КІТАБ"
І МУСУЛЬМАНСКАГА
РЭЛІГІЙНАГА АБ'ЯДНАННЯ
Ў РЭСПУЛІЦЫ БЕЛАРУСЬ

Мінск, 2001

БАЙРАМ. ТАТАРЫ НА ЗЯМЛІ БЕЛАРУСІ. / Часопіс Беларускага грамадскага згуртавання татар "Зікр уль–Кітаб" і Мусульманскага рэлігійнага аб'яднання ў Рэспубліцы Беларусь, вып. № 41 – Мн., 2001, – 80 стар., наклад – 200 асобнікаў.

Часопіс "Байрам" – выходзіць з 1991 года. У їм змяшчаецца інфармацыя аб жыцці і дзейнасці мусульманскіх абшчын на Беларусі, аб асновах Іслама і правах мусульман, гісторыі і культуры беларускіх татар, важнейшых падзеях у мусульманскіх краінах. Разлічаны на татар, мусульман Беларусі, навукоўцаў, усіх, хто цікавіцца гісторыяй, культурай, мусульманскай рэлігіяй беларускіх татар. Выдаецца на правах унутранай дакументацыі Згуртавання татар "Зікр уль–Кітаб" і Мусульманскага рэлігійнага аб'яднання ў Рэспубліцы Беларусь.

Адказны за выпуск	**Ібрагім Канапацкі**
Рэдактары	**Ісмаіл Александровіч,** **Разалія Александровіч,** **Яўген Гучок,** **Дзмітры Чымбаевіч,** **Таццяна Якубоўская**
Набор	**Дзмітры Чымбаевіч**

بسم الله الرّحمن الرّحيم

"БАЙРАМУ" – ДЗЕСЯЦЬ ГАДОЎ

У красавіку 2001 г. споўнілася 10 гадоў, як пачаў выходзіць ў свет "Байрам" – першы ў гісторыі Беларусі часопіс татарскага грамадска-культурнага аб'яднання "АЛЬ-КІТАБ". З нагоды такога юбілею ад імя рэдакцыі часопіса віншую ўсіх чытачоў, аўтараў і фундатараў, без вашай прыхільнасці і падтрымкі было б немагчыма ажыццяўленне выпуску 40 нумароў гэтага выдання.

Задуманы як квартальнік, гэты часопіс на працягу 10 гадоў у вельмі няпростых варунках намагаўся вытрымліваць рэгламент выдання, але часам прыходзілася аб'ядноўваць два нумары. Вы трымаеце ў руках такі выпуск пад № 41. Аб сучасных праблемах, у асноўным фінансавых, звязаных з выданнем "БАЙРАМУ", які выходзіць цяпер як квртальнік Мусульманскага рэлігійнага аб'яднання ў Рэспубліцы Беларусь і Беларускага грамадскага згуртавання татар "ЗІКР УЛЬ КІТАБ", ужо пісалася (*"Байрам", выпуск 1–2, 2000 г.)*. Думаецца, каб часопіс уваходзіў у дзяржаўны план выданняў і на яго праводзілася падпіска, то былі бы сабраны пэўныя сродкі. Але наўрад ці хапіла б іх на ўтрыманне прафесійнай рэдакцыі, не малы ў такім выпадку тыраж, ды на аплату паслуг пошты. Гэты варыянт ужо пралічваўся і на сягодняшні дзень застаецца неверагодным. Таму будучыня нашага выдання па-ранейшаму залежыць ад добраахвотных ахвяраванняў прыватных асоб або дабрачынных арганізацый. Не выключана, што замест квартальніка задасца выдаваць толькі штогоднік.

Таксама пісалася ўжо спадаром М. Маліноўскім (*"Байрам", выпуск 3–4, 2000 г.)* аб стваральніках часопіса і людзях, што аднымі з першых падтрымалі яго, дасылалі і публікавалі свае артыкулы, спрыялі вырашэнню тэхнічных праблем у сувязі з друкаваннем тыражу. Яшчэ раз нізкі паклон усім ім!

Адзначаючы юбілей "БАЙРАМУ" больш хочацца гаварыць аб здзяйсненнях і набытках, аб вялікай станоўчай ролі, што адыграў квартальнік у справе нацыянальнага, культурнага і рэлігійнага адраджэння татар-мусульман на Беларусі, даследаванні імі сваёй гісторыі ў беларуска-літоўска-польскай супольнасці, сваёй гістарычнай лучнасці з беларускім народам.

Нагадаю, якія задачы выдання і звязаныя з ім спадзяванні былі акрэслены ў прадмове да першага нумара часопіса, што выйшаў пад назвай "Байрам. Татары на зямлі Беларусі". *"Пра што*

будзем пісаць? Пра гісторыю і падзеі, да якіх дачыніліся беларускія татары, пра асновы Ісламу, пра даследчыкаў гісторыі і культуры татараў, пра заняткі і рамёствы, пра жыццё татараў у Татарстане, пра крымскіх, сібірскіх, астраханскіх, пра родных і блізкіх нам літоўскіх і польскіх татараў. Мяркуем друкаваць слоўнік казанскататарскіх і крымскататарскіх найбольш ужывальных слоў і выразаў. Некалькі старонак адводзім на артыкулы пра татарскую кухню, пра нацыянальныя песні і танцы.

У нашай ініцыятыўнай групы пакуль няма прафесійнага журналіста, таму просім прабачэння ў чытачоў за магчымыя хібы. Збіраемся надрукаваць у другім нумары дасланыя вамі матэрыялы, спадзяёмся, што новыя татарскія сілы і нашы зычліўцы-беларусы дапамогуць нам у выдавецкай справе, што наш квартальнік стане цікавым і патрэбным выданнем."

З гонарам можна адзначыць, што ўсе пастаўленыя задачы часопісам сёння вырашаны, а спадзяванні спраўдзіліся. Больш таго, цягам часу праблематыка публікацый пашырылася, з'явіліся новыя сталыя рубрыкі, на старонках часопіса ўбачылі свет выдатныя арыгінальныя даследаванні, упершыню былі апублікаваны шматлікія архіўныя матэрыялы аб шляхецкіх татарскіх родах і выбітных дзеячах, рэпрэсіраваных у часы сталінскага генацыду, і шмат, шмат іншага.

Грунтоўны аналіз усяго, што і як задалося ажыццявіць рэдактарскай групе і даволі шматлікаму аўтарскаму калектыву квартальніка "Байрам", рабіў неаднаразова прафесар Леанід Лыч, напрыклад у № 1 за 1999 г. Нават у нумары, што трымае шаноўны чытач у руках, ёсць колькі слоў пра наш часопіс у артыкуле Л. Лыча, "У духу сваіх прашчураў" да 80-годдзя Сцяпана Александровіча. У рамках прадмовы немагчыма нават абазначыць шматвектарнасць уздзеяння часопіса "Байрам" на развіццё татарскай супольнасці ў Беларусі, іншых нацыянальных меншасцяў і, канечне, нацыянальна свядомай часткі беларускага народа. Мы проста пагартаем некаторыя выпускі і яшчэ раз угледзімся ў некаторыя публікацыі.

Адкрыем наўздагад любы нумар квартальніка, напрыклад, сціплы паводле афармлення №1, 1994. Зацікаўлены і ўважлівы чытач знойдзе ў ім звесткі аб важнейшых падзеях у свеце, Беларусі і яе татарскай супольнасці і нават асобных сем'яў. Як і ў кожным квартальніку, пачынаючы з № 1, надаецца важнае значэнне рэлігійнаму асветніцтву – змешчаны суры з КУР'АНА на беларускай мове ў перакладзе Я. Гучка, паказана паслядоўнасць нійетаў з Хамаіла і даюцца іх тэксты арабскімі і беларускімі літарамі. Асвятляюцца таксама малавядомыя старонкі гісторыі, як "Удзел татараўмусульман у паўстанні 1794 года пад кіраўніцтвам Т. Касцюшкі", даследаваны І. Канапацкім, або "Гісторыя дзяржавы Ідэль Урал" Г. Ісхакі. Пра гвалтоўную дэпартацыю крымскіх татар у траўні 1944 да 50-годдзя гэтай жудаснай падзеі распавядае ахвяра гэтага злачынства І. Меметаў і тут жа выказванні беларускага інтэлігента пра гэтую антычалавечую акцыю савецкага рэжыму. Пастаянны чытач знаходзіць у гэтым нумары і матэрыялы з ужо

стаўшых звыклымі рубрык: "Беларуска-крымскататарскі слоўнік", "Слоўнік энцыклапедычнага даведніка."Татары Беларусі, Літвы і Польшчы" і "Пробныя артыкулы да энцыклапедычнага даведніка...". Усе 116 старонак гэтага выпуска на роднай для беларускіх татар беларускай мове!

Ці возьмем больш дасканалы, кампьютарнага набору і дызайну, адрэдагаваны і выданы прафесіяналамі "БАЙРАМ" № 1 за 1998 г. Такі ж уважлівы падыход знаходзім і тут да рэлігіі і мусульманскай маралі, якім прысвечаны і матэрыялы прадмовы рэдактара, і матэрыялы з КУР'АНУ, і "Рытуальныя азкары-напаміны і малітвы Пасланніка", і пра адвяржэнне ў Ісламе алкаголю – "Маці злачынстваў" *(паводле І. Галявєтдзіна)*. Пачуцці смутку і жаху выклікаюць новыя архіўныя дакументы і фотаздымкі пра лёс варшаўскага імама Алі Вaraновіча, загінуўшага у Гулагу. Прыцягваюць увагу біяграфічныя нататкі прафесара А. Каўкі пра нашага земляка, славутага гісторыка і археографа М. Улашчыка, артыкул пра беларусазнаўства, падборка некалькіх пробных артыкулаў пра пчол і бортніцтва для будучай энцыклапедыі для беларускіх татараў і інш. Асаблівае захапленне і ўдзячнасць аўтарам выклікаюць публікацыя пра твор М. Лермантава "Боярин Орша" і пададзеная ў выдатным перакладзе на беларускую мову "Песня про Сокола" *("Пра Сокала і Вужа")* М. Горкага. Сюжэт першага звязаны з трагічным лёсам маладога татарына, а ў аснову песні пра Сокала пакладзена крымскататарская легенда, аб чым большасць з нас не здагадвалася. Абодвы творы сведчаць аб велічы духу народу, у асяроддзі якога нараджаюцца героі, а памяць аб іх захоўваецца ў дзіўных паданнях. Гэты нумар "Байраму" *(выпуск 1 за 1998 г.)* быў апошні, складзены з удзелам яго першага рэдактара Якуба Якубоўскага. Карэктуру гэтага выпуска ён прачытаў за 2 тыдні да смерці. Ён бы вельмі парадаваўся разам з намі, што квартальнік выходзіць да гэтага часу, і пажадаў бы яму вялікага плёну на ніве служэння свайму народу ў другім дзесяцігоддзі. І выказаў бы шчырую ўдзячнасць стваральнікам кожнага нумару, перш-наперш адказнаму за кожны выпуск, фактычна, рэдактару "Байрама" Ібрагіму Канапацкаму, паважанаму Ісмаілу Александровічу, руплівым валанцёрам Разаліі Александровіч і Яўгену Гучку, а таксама групе тэхнічнага забеспячэння ў складзе Дзімы Чымбаевіча і Таццяны Хасяневіч.

Таццяна Якубоўская

وَإِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ اِ۟ذْكُرُواْ نِعْمَةَ اَللَّهِ عَلَيْكُمُۥٓ
إِذْ أَنجَىٰكُم مِّنَ ءَالِ فِرْعَوْنَ يَسُومُونَكُمْ سُوٓءَ اَلْعَذَابِ
وَيُذَبِّحُونَ أَبْنَآءَكُمْ وَيَسْتَحْيُونَ نِسَآءَكُمْ وَفِے ذَٰلِكُم
بَلَآءٌ مِّن رَّبِّكُمْ عَظِيمٌ ۝٨ وَإِذْ تَأَذَّنَ رَبُّكُمْ لَئِن شَكَرْتُمْ
لَأَزِيدَنَّكُمْ وَلَئِن كَفَرْتُمُۥٓ إِنَّ عَذَابِے لَشَدِيدٌ ۝٩ وَقَالَ مُوسَىٰٓ
إِن تَكْفُرُواْ أَنتُمْ وَمَن فِے اِ۬لْأَرْضِ جَمِيعاً فَإِنَّ اَللَّهَ لَغَنِيٌّ حَمِيدٌ ۝١٠
أَلَمْ يَأْتِكُمْ نَبَؤُاْ اُ۬لَّذِينَ مِن قَبْلِكُمْ قَوْمِ نُوحٍ وَعَادٍ
وَثَمُودَ ۝١١ وَالَّذِينَ مِنۢ بَعْدِهِمْ لَا يَعْلَمُهُمُۥٓ إِلَّا اَللَّهُ جَآءَتْهُمْ
رُسُلُهُم بِالْبَيِّنَٰتِ فَرَدُّوٓاْ أَيْدِيَهُمْ فِے أَفْوَٰهِهِمْ
وَقَالُوٓاْ إِنَّا كَفَرْنَا بِمَآ أُرْسِلْتُم بِهِۦ وَإِنَّا لَفِے شَكٍّ مِّمَّا
تَدْعُونَنَآ إِلَيْهِ مُرِيبٍ ۝١٢ * قَالَتْ رُسُلُهُمُۥٓ أَفِے اِ۬للَّهِ شَكٌّ
فَاطِرِ اِ۬لسَّمَٰوَٰتِ وَالْأَرْضِ يَدْعُوكُمْ لِيَغْفِرَ لَكُم
مِّن ذُنُوبِكُمْ وَيُؤَخِّرَكُمُۥٓ إِلَىٰٓ أَجَلٍ مُّسَمًّى قَالُوٓاْ إِنْ
أَنتُمُۥٓ إِلَّا بَشَرٌ مِّثْلُنَا تُرِيدُونَ أَن تَصُدُّونَا عَمَّا
كَانَ يَعْبُدُ ءَابَآؤُنَا فَأْتُونَا بِسُلْطَٰنٍ مُّبِينٍ ۝١٣

قَالَتْ رُسُلُهُمْ

КУР'АН

Сура чатырнаццатая — Ібрагім

У імя Аллага Міласцівага, Міласэрнага!

1 (1). Аліф лям ра. Пісанне – Мы паслалі яго табе, каб ты вывеў людзей з цемры да святла з дазволу іх Госпада на шляху вялікага, пахваленага –

2 (2). Аллага, якому належыць тое, што ў нябёсах і што на зямлі. Гора ж няверным ад кары пякельнай,

3 (3). якія любяць жыццё зямное больш за апошняе і адхіляюцца ад шляху Аллага, імкнучыся да крывізны ў ім! Гэтыя – у далёкім змане.

4 (4). Мы адпраўлялі пасланнікаў толькі з мовай іх народа, каб яны тлумачылі ім. Аллаг зводзіць з дарогі, каго пажадае, і вядзе, каго пажадае. Ён вялікі, мудры.

5 (5). Мы паслалі Мусу з нашымі знаменнямі: «Выведзі народ твой з цемры да святла і нагадай ім пра дні Аллага. Сапраўды, у гэтым знак для кожнага цярплівага, прыстойнага!»

6 (6). Вось сказаў Муса свайму народу: *«Узгадайце міласць Аллага вам, калі Ён выратаваў вас ад рода Фір'ауна! Яны ўскладаюць на вас злоснае пакаранне, забіваюць вашых сыноў, пакідаюць у жывых вашых жанчын. У гэтым выпрабаванне для вас ад Госпада вашага вялікае».*

7 (7). Вось абвясціў Гасподзь: *«Калі аддзячыце, Я памножу вам; а калі будзеце няўдзячнымі... Сапраўды, пакаранне Маё – моцнае!»*

8 (8). І сказаў Муса: *«Калі будзеце няўдзячнымі вы і тыя, хто на зямлі – усе, то сапраўды Аллаг – багаты, слаўны.*

9 (9). *Хіба не дайшла да вас вестка пра тых, хто быў раней да вас, аб народзе Нуха, 'Ада, Самуда*

10. *і тых, якія былі пасля іх, – не ведае іх ніхто, акрамя Аллага. Да іх прыйшлі нашыя пасланцы з яснымі знаменнямі, а яны ўклалі рукі ў вусны свае і сказалі: «Мы не верым у тое, з чым вы пасланы; мы ў сумніве моцным аб тым, да чаго вы заклікаеце».*

11 (10). Сказалі іх пасланнікі: *«Хіба аб Аллагу сумніў, Творцу нябёс і зямлі? Ён кліча вас, каб дараваць вам грахі і адтэрміноўваць да вызначанага часу.*

12. Яны сказалі: *«Вы – толькі людзі, такія, як мы, вы жадаеце адвярнуць нас ад таго, чаму пакланяліся нашыя бацькі. Прывядзіце ж нам яўную ўладу!»*

13 (11). Сказалі ім іхнія пасланцы: *«Мы толькі людзі, такія ж, як і вы, але Аллаг спрыяе таму са Сваіх рабоў, каму пажадае; мы не можам прывесці вам улады,*

14. *інакш як з дазволу Аллага. На Аллага няхай спадзяюцца вернікі!*

15 (12). *І чаму ж нам не спадзявацца на Аллага, калі Ён павёў нас па нашым шляхам? Мы будзем цярпець тое, чым вы нас крыўдуеце. І на Аллага няхай спадзяюцца тыя, што давяраюць!»*

16 (13). І сказалі тыя, што не ўверавалі, іх пасланнікам: *«Мы вынішчым вас з нашай зямлі, калі вы будзеце звяртацца да нашай абшчыны».* І адкрыў ім іх Гасподзь: *«Мы абавязкова загубім няправедных*

17 (14). *і паселім вас на зямлі пасля іх. Гэта — для тых, хто баіцца стаяння перада Мною і баіцца Маёй пагрозы!»*

18 (15). Яны прасілі рашэння, але не атрымалі поспеху ўсе тыраны ўпартыя.

19 (16). Ззаду яго — пекла, і будуць паіць яго вадой гнойнай.

20 (17). Ён хлебча яе, але як толькі праглынае, і прыходзіць да яго з усіх месцаў смерць, але ён не мёртвы, а ззаду яго — суровая кара.

21 (18). Прытча пра тых, хто не веруе: дзеянні іх — як попел, узмацніўся над імі віхор у бурны дзень; яны не ўладны ні над чым, што прыдбалі. Гэта — далёкая аблуда!

22 (19). Хіба ты не бачыў, што Аллаг стварыў і нябёсы папраўдзе; калі Ён пажадае, то павыводзіць вас і прывядзе новае стварэнне,

23 (20). і гэта для Аллага — невялікае.

24 (21). І паўстануць усе перад Аллагам, і скажуць слабыя тым, што ўзнесліся: *«Мы трымаліся вас. Хіба вы пазбавіце нас ад чаго-небудзь з пакарання Аллага?»*

25. Яны сказалі: *«Калі б Аллаг нас вёў, то і мы б вас вялі. Нам усероўна, альбо мы будзем засмучаны альбо пацерпім — няма нам выйсця».*

26 (22). І сказаў сатана, калі справа была вырашана: *«Аллаг жа абяцаў вам абяцанне праўды, абяцаў і я, але я падмануў вас, і не было ў мяне над вамі ўлады.*

27. *Я толькі клікаў вас, і вы адказалі мне, не ганьбіце ж мяне, а ганьбіце саміх сябе. Я не дапамагаю вам, і вы не дапаможаце мне; я адракаюся ад таго, што вы мяне зрабілі саўдзельнікам раней». Сапраўды, для тыранаў — кара пякельная!*

28 (23). *І ўведзены будуць тыя, якія ўверавалі і тварылі добрае, у сады, дзе ўнізе цякуць рэкі, — для вечнага знаходжання там з дазволу свайго Госпада. Прывітанне іх там: «Мір!»*

ГЭТАЙ СВЯТЫНІ БЕЛАРУСКІХ ТАТАР НЕ АДНО СТАГОДДЗЕ

«Хто пабудуе мячэць у імя Аллаха памерам нават як гняздо птушкі, таму Аллах пабудуе дом у раі». Так абвяшчае хадзіс прарока нашага Мухаммада *(мір яму і міласць Усявышняга!)*.

Здаўна продкі беларускіх татар сяліліся на беларускай зямлі, служылі ў ёй, жылі ў сяброўстве і згодзе з беларусамі. Беларуская зямля станавілася для іх і апошнім прытулкам. Аб гэтым сведчыць старадаўні татарскі мізар *(могілкі)* на ўзгорку ля вёскі Лоўчыцы паблізу Навагрудка. Могілкі параслі старымі дрэвамі, сярод якіх знаходзіліся рэшткі старой мячэці.

Побач з вёскай, у паўночна-заходнім напрамку, праходзіць дарога на Усялюб. Крыху на захад – дарога на Ліду. Такім чынам, вёска размяшчаецца паміж двума значнымі гандлёвымі шляхамі.

Летапісы і старажытныя акты, у тым ліку і акты пра літоўскіх татар, не даносяць да нас падрабязных звестак пра ўзнікненне і гісторыю Лоўчыц. Спаслацца тут, бадай, можна на даследаванні С. Крычынскага, які ў сваю чаргу, спасылаючыся на паданні, паведамляе, што мусульманскі прыход у Лоўчыцах заснаваны ў 1420 г. Можна меркаваць па наяўнасці мячэці, што прыход быў значны. Да таго ж у гэтым рэгіёне на той час *(XV ст.)* акрамя Лоўчыцкай, была і мячэць у Некрашунцах пад Лідай. Згодна з паведамленнямі С. Крычынскага і прыведзенай ім храналогіі прыходаў і мячэцяў Беларусі вынікае, што ў наваколлі Ліды і Навагрудка скláліся найбольш старажытныя асады татар у нашай краіне, і мячэць у Лоўчыцах належыць да найбольш старажытных ва ўсёй Усходняй Еўропе. Статыстычныя даведнікі XIX–XX ст.ст. паведамляюць нам аб імамах Лоўчыцкай мячэці. Апошнім імамам Лоўчыцкай мячэці быў Ях'я Александровіч, яго намеснікам – муэдзінам Ісмаіл Асановіч.

У канцы XIX – пачатку XX ст.ст. у Лоўчыцах налічвалася 12 двароў і каля сотні жыхароў. На працягу XIX – пачатку XX ст.ст. тут дзейнічаў мусульманскі прыход, была мячэць. У міжваеннай Польшчы яна была ўнесена ў збор помнікаў, якія ахоўваліся дзяржавай. У пасляваенныя гады ўлады Навагрудка забаранілі татарам рамантаваць мячэць, а затым і зусім яе зачынілі. Будынак мячэці знаходзіўся ў паўразбураным стане: абваліліся купал і дах, згніла падлога. У 1990 г. Міністэрства культуры БССР выдаткавала сродкі на падрыхтоўку праекта рэстаўрацыі Лоўчыцкай мячэці. Але далей справа не пайшла.

Мячэць у Лоўчыцах, якая стаіць на дзеючым татарскім мізары, з'яўляецца свяшчэнным месцам для ўсіх татар-мусульман Беларусі. Тым больш, што несумненную гістарычную каштоўнасць маюць татарскія магілы, дзе пахаваны выдатныя татарскія дзеячы: генералы М. Туган-Бараноўскі, А. Палтаржыцкі, удзельнікі вызваленчых паўстанняў 1794, 1830, 1863 гг.

Адраджэнне Лоўчыцкай мячэці, 1999-2001 гг.

Мусульманскае рэлігійнае аб'яднанне ў РБ і Беларускае згуртаванне татар-мусульман «Аль-Кітаб» неаднаразова звярталіся да ўсіх мусульман, да ўсіх людзей добрай волі з заклікам узяць удзел у адбудаванні мячэці. Аб гэтым гаварылася ў адозве муфтэята і праўлення згуртавання «Аль-Кітаб» да сваіх супляменнікаў: *«Толькі мы, мусульмане, не можам быць пасіўнымі, павінны збіраць самі сродкі на будаўніцтва,* — сказана ў адозве. *Нашы памерлыя продкі, іх душы адчуюць палёгку, што яшчэ не згінула ў душах мусульман вера ў Аллаha. Нашы нашчадкі, перш за ўсё дзеці, унукі і праўнукі парадуюцца, што іх бацькі, дзеды і прадзеды таксама ўдзельнічаюць у адбудове Лоўчыцкай мячэці. Памятайце, што да кожнага чалавека прыйдзе часіна, калі чалавеку ўжо не трэба ніякіх матэрыяльных каштоўнасцяў, калі чалавек падводзіць вынікі: а што добрае я зрабіў у сваім жыцці? Кожны можа зрабіць хоць што-небудзь карыснае, хоць бы даць свой запрацаваны грош у адбудову Лоўчыцкай мячэці».* І гэта сапраўды так.

Вашы ахвяраванні, добрыя людзі, грамадзяне нашай краіны незалежна ад нацыянальнасці і веравызнання, дасылайце, калі ласка, на рахунак 3015211640017 у АКБ Белбізнесбанка, г. Мінск, код 739; валютны рахунак № 3015201735017 у АКБ Белбізнесбанка, г. Мінска, код 764 з адзнакай «на адбудову Лоўчыцкай мячэці».

З чэрвеня 1999 года вядуцца работы па рэканструкцыі мячэці. Ужо шмат зроблена. Але яшчэ трэба прыкласці намаганні, каб давесці да канца справу адбудовы Лоўчыцкай мячэці. Доўгі час сярод пэўнай катэгорыі татар вяліся спрэчкі, а ці трэба адбудоўваць мячэць, нават ставілася пад сумненне мэтазгоднасць будаўніцтва мячэці. І мы вельмі задаволены, што большасць нашых людзей падтрымалі нас словам і сродкамі. Асаблівую ўдзячнасць мы прыносім дабрачыннаму фонду «Res Publica Multiethnica», яго кіраўніку, шаноўнаму пану Яцэку Гутоўскаму, які ўнёс значны ўклад у фінансаванне праекта адбудовы мячэці. Вялікі дзякуй татарам-мусульманам Іўя і Навагрудка, якія не засталіся абыякавымі да вялікай і пачэснай справы. Ніжэй мы прыводзім спіс фундатараў Лоўчыцкай мячэці

1999–2000 гг.:

Пожертвования в $:

Полторжицкая Аминя *(50$)*, Полторжицкая Фатима *(10$)*, Сверблевский Алик (Польша) *(10$)*, Миськевич Алик *(Польша) (10$)*, Полторжицкая Соня *(30$)*, Якубовский Яхья *(81$)*, Якубовский Абу-Бекир *(40$)*, Ризванович Соня *(5$)*, Абрамович *(Польша) (20$)*, Якубовская Таня *(5$)*, Миськевич Эля *(Польша) (26$)*, Шагидевич Борис *(10$)*, Лебедь Иосиф *(10$)*, Мурзич Алей *(10$)*, Смайкевич Александр *(10$)*, Лебедь Исмаил Мустафович *(15$)*, мусульманин из Ивья *(20$)*, мусульманская община Ивья *(950$)*, Якубовская Таня *(5$)*, Весновская Зоня *(10$)*, Лебедь Шарифа *(5$)*, Лебедь Лима *(20$)*, Полторжицкая Галина *(10$)*, Щенснович Соня (20$), Щенснович Матвей (20$),

Радкевич Галя (5$), Шагидевич Ибрагим *(Ошмяны) (10$)*, Щенснович Бекир *(100$)*, Александрович Аминя *(20$)*;

Пожертвования в рублях:

Щенснович Соня *(1000 руб)*, Якубовский Алик *(1000 руб)*, Ризванович Мария *(10000 руб)*, Богданович Ева *(10000 руб)*, Шагидевич Алей *(20000 руб)*, Шуцкий Александр *(5000 руб)*, Якубовский Бекир *(10000 руб)*, Корицкая Мерьема *(10000 руб)*, Шагидевич Роза *(10000 руб)*, Щенснович Алеша *(10000 руб)*, Богданович Роза *(10000 руб)*, Лебедь Яхья *(10000 руб)*, Миськевич Галина Бекировна *(10000 руб)*, Смайкевич Айша *(10000 руб)*, Богданович Роман *(10000 руб)*, Шагидевич Ева *(10000 руб)*, Александрович Иосиф *(10000 руб)*, Милькаманович Ева *(4000 руб)*, Рафалович Яхья *(10000 руб)*, Смольская Налина *(10000 руб)*, Богданович Анна Брониславовна *(10000 руб)*, Полторжицкая Аминя *(10000 руб)*, Тельман и Райхана *(Гродно) (10000 руб)*, Щенснович Роза *(10000 руб)*, Сафаревич Ева *(5000 руб)*, Радкевич Аня *(5000 руб)*, Полторжицкий Якуб *(10000 руб)*, Щенснович Яхья *(5000 руб)*, Щенснович Мустафа *(5000 руб)*, Щенснович Алей *(5000 руб)*, Радкевич Мария *(10000 руб)*, Богданович Мария *(10000 руб)*, Шагидевич Александр *(10000 руб)*, Шагидевич Аня *(10000 руб)*, Александрович Александр *(10000 руб)*, Тулишева Ханифа *(10000 руб)*, Щенснович Ася *(10000 руб)*, Рафалович Борис *(20000 руб)*, Асанович Роза *(10000 руб)*, Александрович Фатима *(10000 руб)*, собрано в мечети 27 декабря 2000 г. *(23000 руб)*, Курбанов Гусейн *(75000 руб)*, Ивьевские мусульмане *(325000 руб)*.

2001 г.:

Мусульмане г. Лида:

Крыницкий Адам Мустафович *(20$)*, Криницкий Рустем Адамович *(15$)*, Полтаржицкая Лилия Матвеевна *(10000 руб)*, Семенова Роза Якубовна *(10000 руб)*, Карпович Гульзада *(5000 руб)*, Крыницкий Матвей Степанович *(50$)*, Александрович Александр *(20$)*, Смольская Лилия Сулеймановна *(25$)*.

Мусульмане г. Новогрудка:

Смольский Мустафа *(10000 руб)*, Хасеневич Захар *(10000 руб)*, Казакевич Мустафа *(10000 руб)*, Майсейчик Софья *(10000 руб)*, Александрович Яков *(20000 руб)*, Лебедь Александр *(15$)*, Дешук Марина *(5000 руб)*.

Смайкевич-Мурман Джемиля *(г. Гданьск)* – 24.07.2001 и 7.09. 2001 – 10 и 20 DM

Няхай жа Міласцівы і Міласэрны Аллаг аддзячыць Вас усіх за высакародную справу ў імя Яго!

Мы спадзяемся, што Ваша дапамога ў адбудове Лоўчыцкай мячэці паслужыць добрым прыкладам для астатніх мусульман Беларусі.

Мір Вам і міласць Аллага Усявышняга!

Ассаляму алейкум уа рахматуллаг!

І. Александровіч, І. Канапацкі, А. Шагідэвіч

МУСУЛЬМАНСКАЯ БЕЛАРУСЬ

Татары пачалі зьяўляцца ў нашым краі ў XIV ст. – на запрашэньне вялікіх князёў або трапіўшы ў палон. Гэтая разнамасьцевая маса імігрантаў, у асноўным выяроў рознага этнічнага паходжаньня, цалкам захавала толькі сваю веру і зьвязаныя зь ёй абрады. А вось культуру і мову амаль што страціла. Да таго ж, жаніцца прыбылыя татары мусілі зь беларускамі, бо сваіх кабет ня мелі, праз што згубілі адметнае аблічча.

Трэба адзначыць розьніцу паміж нашымі й казанскімі татарамі *(якія яшчэ гадоў сто таму зваліся булгарамі)*. Нашым шмат бліжэйшыя крымскія татары, хаця й нельга сьцьвярджаць, што гэта адзіны народ. На нашу думку, больш слушна акрэсьліць беларускіх татараў як рэлігійную, а не этнічную групу ў складзе беларускай нацыі.

Як кажа аўтар "Рысале-і-Татар-і-Ляг" *(паведамленьне пра становішча татараў у Рэчы Паспалітай, складзенае для турэцкага султана ў 1557–1558 гг.)*, іх на той час было дзьвесьце тысячаў, аднак больш праўдзівымі выглядаюць зьвесткі польскага дасьледніка Дзядулевіча. Ён лічыў, што у XV ст. татараў было 10, у XVI – 30, у пачатку XVII ст. – 40, а пры канцы стагодзьдзя *(пасьля вайны з Масковіяй)* – ізноў толькі 10 тысячаў. Аўтар "Рысале" піша, што мовы сваёй яны збольшага ня ведалі, актыўна ёй не карысталіся, а паслугоўваліся тутэйшай гаворкай.

Для набажэнства татары карысталіся арабскай і турэцкай мовамі, але, каб тлумачыць сэнс арабскіх і турэцкіх тэкстаў, перакладалі іх на беларускую. Апроч таго, паўстала вялізнае мноства мясцовай літаратуры, якая хоць і мела, у асноўным, рэлігійную скіраванасьць, але не пакідала па-за ўвагай і сьвецкае жыцьцё.

Татары прынесьлі ў беларускую культуру сваё пісьмо – "аліф". Яго называюць "арабскім", аднак створанае яно хутчэй на пэрсыдзка-цюркскай аснове, пра што сьведчыць наяўнасьць у пэрсыдзкім і беларускім аліфах літараў "п", "ж", "ч", якіх няма ў сапраўднай арабскай абэцэдзе. Наагул, наш аліф розьніцца ад пэрсыдзкае абэцэды толькі наяўнасьцю літараў "дзаль" і "цад" і адсутнасьцю літары "гаф". Цяжка сказаць, якая цюркская абэцэда найбольш паўплывала на фармаваньне аліфу, больш-менш поўнай адпаведнасьці ні з адной з разгледжаных намі абэцэдаў цюркскіх народаў на

арабскай аснове *(сёньня амаль усе цюрскія народы маюць пісьмовасьць на аснове лацінскага альфабэту)* ня знойдзена, хаця відавочнае запазычаньне адтуль спосабу пазначэньня мяккасьці зычных *("к", "т" і г.д.)*. Сыстэма пісьма беларускіх мусульманаў прыдатная для выкарыстаньня ня менш за кірыліцу ці лацінку – у гэтым мы пераканаліся, папрасіўшы іранскіх сяброў прачытаць тэксты, пісаныя беларускім аліфам – нягледзячы на акцэнт, мы свабодна разумелі чытанае.

За некалькі стагодзьдзяў мусульмане стварылі вялізны аб'ём беларускамоўнае літаратуры. Яна падзяляецца на Кітабы, Хамаілы, Тапсіры й Тэджвіды.

Кітаб – кніга вялікага аб'ёму *(часам за тысячу старонак)*, разнастайнага жанру й зьместу. Хамаіл – нешта кшталту малітоўніка, значна меншы па аб'ёме. У Кітабах пануюць беларуская і польская мовы, а ў Хамаілах – арабская й старатурэцкая. Да першай усясьветнай вайны Хамаіл быў у кожнай татарскай сям'і *(у кнізе «Литовско-польские татары: наследники Золотой Орды», выдадзенай у 1994 г. у Казані, апавядаецца такі факт: на палёх аднаго з Хамаілаў нейкі афіцэр, паўстанец 1794 г., запісаў, што падчас абароны перадмесьцяў Варшавы загінула шмат афіцэраў-татараў)*. Тапсіры зьмяшчаюць тэксты Кур'ану з падрадковым перакладам на беларускую ці польскую мову і тлумачэньнямі. Тэджвіды – выклады правілаў чытаньня Кур'ану, пісаныя яны па-старатурэцку з падрадковым перакладам на беларускую ці польскую.

XIX ст. было апошнім векам беларускае ісламскае кнігі. Беларускія малны *(мулы)* трымаліся народнае мовы, несьлі слова Бога й прарока Божага па-беларуску дый стварылі цэлую бібліятэку тэалягічнае літаратуры на беларускай мове.

На жаль, дасёньня нашыя навукоўцы не займаліся гэтымі кнігамі сур'ёзна. Вывучэньне літаратуры беларускіх мусульманаў пачалося з працы А. Мухлінскага "Изследованіе о происхожденіи и состояніи литовских татаръ" *(СПб, 1857)*, дзе ён падаў узоры тэкстаў з трансьлітарацыяй на кірыліцу. Кніжка прайшла амаль незаўважанай – напрыклад, Я. Карскі скарыстаў са зьмешчанага ў ёй матэрыялу толькі ў 1922 г. Пасьля вывучэньнем Кітабаў займаліся Я. Станкевіч, А. Шлюбскі, В. Вольскі да вайны і А. Антановіч пасьля вайны, які выдаў самую грунтоўную на сёньня працу па гэтым пытаньні – "Беларускія тэксты, пісаныя арабскім пісьмом" *(Вільня, 1968)*. *(Менавіта ён, прааналізаваўшы 23 кніжкі XVII–XX ст., прыйшоў да высновы, што польскамоўныя Кітабы, відаць, былі перакладзеныя не з усходніх моваў, а зь беларускай.)* У 21-й кнізе "Запісаў" Беларускага Інстытуту Навукі і Мастацтваў у Нью-Ёрку была надрукаваная нізка тэкстаў, падрыхтаваных Г. Александровіч-Мішкенене, а ў 1995 г. С. Шупа і Г. Александровіч-Мішкенене выдалі беларуска-турэцкі размоўнік 1836 г.

Цяжка вызначыць, зь якіх моваў беларускія татары перакладалі свае кнігі. Калі зірнуць у надрукаваныя ў "Запісах Беларускага

Інстытуту Навукі і Мастацтва" *(1994, том 21)* тэксты, мы ўбачым — "зь языка фарсійскага і турэцкага". Адкрыем узоры тэкстаў, пададзеныя ў кніжцы Мухлінскага, — і ўбачым там згадку пра "Мухаммада, Пана Арабскага й Пэрскага". Таму нельга казаць, што гэтыя тэксты перакладаліся выключна зь цюркскіх моваў, хаця сапраўды ў Кітабах часта-густа і спатыкаюцца турэцка-беларускія слоўнікі.

Многія навукоўцы ў працах пра беларускіх татараў выяўляюць сваю некампэтэнтнасьць. Як, напрыклад, у артыкуле У. Сьвяжынскага "Цюркскія і арабскія мовы ў моўнай сытуацыі Вялікага Княства Літоўскага" *(надрукаваны ў зборніку матэрыялаў II міжнароднай навукова-практычнай канфэрэнцыі "Ісламская культура татараў-мусульманаў Беларусі, Летувы і Польшчы і яе ўзаемадзеяньне зь беларускай і іншымі культурамі", Менск, 1996)* — *"для перадачы спэцыфічна беларускіх гукаў беларускія татары... дапоўнілі арабскае пісьмо дзьвюма неабходнымі літарамі".* Тады як у арабскай абэцэдзе 28 літараў. Калі дадаць яшчэ 2, будзе 30. Але ў альфабэце беларускіх мусульманаў 33 літары *(альбо "харфы")*, пра што ён сам ніжэй і піша. Пра іншыя матэрыялы гэтых зборнікаў і такое літаратуры часам проста няма чаго й сказаць: пабачыш назвы артыкулаў — і адразу разумееш, што яны ненавуковыя. Напрыклад, "Аб структуры Божага імя" *(з графікамі і табліцамі)*. Дарэмна шукаць вычарпальную інфармацыю пра Кітабы і ў Энцыкляпэдыі Гісторыі Беларусі — нічога, акрамя агульных фразаў, там няма. Бібліяграфія да дадзенага артыкулу складаецца ўсяго з 9 крыніцаў, зь якіх 7 прыпадае на 20-я гады і толькі дзьве — на наш час *(прычым адна зь іх — польская)*. Прыходзіцца часам сумнявацца і ў тым, што аўтар чытаў тыя кніжкі, пра якія піша, — скажам, легенду пра ўзьнясеньне Мухаммада на неба В. Несьцяровіч называе паэмай, хоць твор гэты ніяк пад азначэньне паэмы не падпадае.

Літаратуру беларускіх мусульманаў моцна панішчылі войны мінулага стагодзьдзя. Са Сьмілавічаў, кажуць, у 60—70-я мяхамі вывозілі кнігі, многія зь якіх у 90-х сплылі ў Савудаўскую Арабію й Кувэйт. Ёсьць падставы меркаваць, што існаваў беларускі пераклад усёй Сьвятой Кнігі Кур'ану. Ён да гэтага часу ня знойдзены, але хто ж яго шукаў...

Матэрыялы падрыхтавалі **Сяргей Богдан і Вячаслаў Гушча**

За дапамогу ў пошуках дзякуй сп. І. Канапацкаму
і доктару М.А. Галамінежаду з унівэрсытэту Машгаду *(Іран)*
(Газета «Наша Ніва», 2 траўня 2001 г.)

АЛІФ

(Трэцяя беларуская абэцэда)

Дасёньня абэцэда беларускіх мусульманаў друкавалася толькі тройчы ў выданьнях зь мізэрнымі накладамі – А. Антановічам у кніжцы "Беларускія тэксты, пісаныя арабскім пісьмом" *(500 асобнікаў)*, 21-й кніжцы "Запісаў" Беларускага Інстытуту Навукі і Мастацтваў у Нью-Ёрку *(1994)* і "Беларуска-турэцкім размоўніку" *(Нью-Ёрк, 1995)*.

Расчытаны намі Кітаб, які мы тутака прапануем Вашай увазе, гэткую абэцэду называе "аліфам", а яе знакі – "харфамі": "У аліфе 28 харфаў" *(дадатковыя знакі для беларускай мовы аўтар Кітабу ня ўлічвае)*. Чаму "аліф"? Гэтак называецца першая літара арабскае абэцэды, а паходзіць гэтае слова ад назвы першае літары фінікійскага альфабэту – "алеф".

Ад яе паходзіць і назва першае літары грэцкага альфабэту, "альфа", дый само слова "альфабэт".

Мы прапануем надалей называць такі від беларускага пісьма «аліфам». Называць яго "арабіцай" неабгрунтавана, бо ён досыць значна адрозьніваецца ад абэцэды арабскае мовы.

Мы мелі сьмеласьць даць назвы некаторым літарам аліфу, якім дасьледчыкі дагэтуль не далі пэўнае назвы. Пры гэтым пільнаваліся звычайнай лёгікі *(калі ёсьць літары "сад" і "зад", дык чаму не назваць падобную да іх літару, што пазначае гук "ц", літарай "цад"? Або да шэрагу літараў "даль", "заль" дадаць літару "дзаль")*, а таксама пазычылі колькі назваў з пэрсыдзкае абэцэды дзеля яе зручнасьці і большага, чым у арабскай, падабенства зь беларускай мовай *(датычыць літараў "ха з кропкай", "ваў", "гай-га-ваз")*. *Для* агаласовак – знакаў, што пазначаюць галосныя гукі, прыдуманыя новыя назвы, адпаведныя іх выгляду.

Убачыць практычнае прымяненьне аліфу вы можаце на пададзеным ніжэй тэксьце, які адпавядае аднаму з тэкстаў, друкаваных у кірылічным варыянце. Будуць пытаньні і прапановы – пішэце. Калі хто хоча навучыцца – вось колькі парадаў.

Пісьмо йдзе зьлева направа, зьверху ўніз. Пісаць амаль усе літары трэба разам, зважаючы на тое, што большасьць літараў у розных пазыцыях мае розныя формы. Вялікіх і малых літараў няма. Для нашай мовы, у адрозьненьне ад сэміцкіх моваў, у якіх аснова слова перадаецца зычнымі, а галосныя досыць няўстойлівыя, характэрная зафіксаванасьць і вызначанасьць галосных гукаў, а таму на пісьме беларускія мусульмане шырока выкарыстоўвалі для іх пазначэньня надрадковыя і падрадковыя знакі агаласовак. Трэба сказаць пра абсалютную неўпарадкаванасьць артаграфіі аліфнага пісьма – перапісчыкі пісалі так, як ім здавалася, што тое слова гучыць. Таму шукаць заканамернасьцяў у тагачасным аліфным правапісе – справа марная.

У беларускім аліфе ёсьць некалькі "з", "т", "с", "х", што ёсьць спадчынай арабскай мовы, дзе гэтыя літары пазначалі розныя гукі.

У беларускай мове гэта тыя самыя гукі, хаця ў розных мусульманскіх беларускіх кнігах выкарыстоўваюцца розныя варыянты іх пазначэньня і сталая артаграфія адсутнічае. Як будзеце пісаць, трымайцеся нейкага аднаго варыянту. Калі гэтае пісьмо крыху распаўсюдзіцца, тады й выберам адзіны для ўсіх варыянт. Зважайце толькі на мяккасьць і цьвёрдасьць, бо ў аліфе, напрыклад, для мяккага і цьвёрдага "к" існуюць розныя літары.

Некаму нашая спроба ўпарадкаваньня аліфу падасца рэанімацыяй трупа. Аднак, нават калі ніхто і ня будзе ім пісаць, гэтая справа ўсё адно можа прынесьці карысьць, упарадкаваўшы напісаньне словаў ды імёнаў, што прыйшлі да нас з моваў, якія карыстаюцца арабска-пэрсідзкай графікай, у кірылічным і лацінкавым варыянце беларускае мовы. Тады ня будзе ваганьняў, пісаць Хусэйн ці Гусэйн, бо, згодна правілаў аліфу, першая літара – "ха", а не "гай-гаваз", і чытаецца яна як "х" – а значыць, і пісаць трэба толькі Хусэйн (*і нельга называць іранскага паэта Хафіза Гафізам, бо яго імя таксама пішацца праз "ха"*). А вось слова "джыгад", што сёньня пішуць як "джыхад", мае пісацца праз "г", бо ў аліфе пішацца праз "гай-гаваз". Гэтаксама маем пісаць Аллаг (*хаця, дарэчы, гэтае імя Бога выкарыстоўваецца толькі ў арабскамоўнай частцы Кітабаў і ніколі ў беларускай*). Таксама гэта дапамагло б і ў адназначным прачытаньні геаграфічных назваў. У расейцаў і ў эўрапейскіх народаў няма традыцыяў пісьма арабскімі літарамі, таму і даводзіцца ім прыдумляць розныя сыстэмы трансьлітарацыі. Але ж мы маем свой аліф, адпаведна і няма чаго нам вычварацца.

Каліграфія да артыкулу
выкананая навучэнкаю Мэдінстытуту **Насібэ Галамінежад,**
за што ёй вялікі дзякуй.
(Газета «Наша Ніва», 2 траўня 2001 г.)

КІТАБ ХАСЯНЕВІЧА

У аддзеле рукапісаў Нацыянальнай бібліятэкі ёсьць колькі мікрафільмаў беларуска-татарскіх тэкстаў, напісаных аліфам, – тры Кітабы 1832–40 гг. і Тапсір канца XVIII ст. Адтуль і ўзятыя прапанаваны вашай увазе тэкст Кітабу, пісанага ў Сьмілавічах муллой Ібрагімам Хасяневічам (прашчурам сёньняшняга галавы Аб'яднаньня татараў Беларусі Ібрагіма Канапацкага) за месяц рамазан 1832 г. (існуіньнік кнігі належыць прыватнай асобе). Пра дату напісаньня сьведчыць надпіс па-расейску, па-польску і па-татарску (то бок беларускімі словамі, напісанымі аліфнымі літарамі) пры канцы кнігі.

1832

1832

Паколькі гэты Кітаб пісаўся найперш для асабістага ўжытку набожным чалавекам і сьвятаром (як свайго роду канспэкт прынцыпаў жыцьця і веры), а не для чытаньня іншымі людзьмі, паколькі пісаньне насіла характар рэлігійнага, а не вытворчага ці гістарыяграфічнага акту, аўтар не заўжды пасьлядоўны ў тым, што піша. Часам Хасяневіч, запісаўшы палову нейкае прыпавесьці, згадвае, што забыўся сказаць нешта важнае на пачатку тэксту, дый зноў тады пачынае расповед наноў (гэтым вызначаецца, напрыклад, тэкст пра карчмарку, у якім мы выпраўлялі такія відавочныя парушэньні лёгікі апавяданьня). Для публікацыі ў газэце мы апусьцілі нязначныя кавалкі тэкстаў, цьмяныя паводле свайго зьместу, і далі загалоўкі ягоным часткам. Трэба зазначыць і тое, што аўтар часам не разумеў сэнсу асобных словаў і выразаў на арабскай і турэцкай мовах, якія ведаў на слых. Тым ня менш, у арабскіх тэкстах памылак амаль няма. Пераклад цытатаў з Кур'ану зроблены намі з арабшчыны, мы пільна зважалі на Тапсір (багаслоўскае тлумачэньне) Сьвятой Кнігі, карыстаючы з дапамогі праф. Галамінежада.

Некалькі аналягічных па сюжэце тэкстаў былі надрукаваныя раней сп.м. Александровіч-Мішкінене, але большасьць зь іх ніколі не друкавалася ні ў якіх варыянтах.

Аўтар Кітабу пісаў словы так, як яны, на ягоную думку, гучалі б, — так і зьявіліся словы накшталт "прафда" (праўда), "юкі" (уюкі) — што можа быць і вынікам моды на пальшчызну. Тое, што ў некаторых сказах побач сустракаюцца дзеясловы з фіналямі як "-л-", так і "-ў-" ("прышоў і мовіл") можна тлумачыць тым, што "кніжны" фіналь "ал" (пад уплывам царкоўнаславяншчыны) звычайна прымае дзеяслоў з "узьнёслым, урачыстым" значэньнем (мовіл), а "аў" маюць больш "прыземленыя, абыдзённыя" (учыніў), якіх няма ў царкоўнаславянскай мове. Мабыць, той, хто пісаў гэтую кнігу, у нейкай ступені валодаў польскай і царкоўнаславянскай мовамі, бо раз-пораз зьбіваўся на іх (зьмяняючы граматычныя формы ці ўжываючы паасобныя палянізмы, накшталт "авоц"). Сын Ібрагіма Хасяневіча Якуб таксама стварыў два Кітабы, мікрафільмы якіх таксама захоўваюцца ў Нацыянальнай бібліятэцы. Якубавы Кітабы напісаныя нашмат болей палянізаванай мовай.

Пра карчмарку

Быў адзін Абід, багамолец ненаўчоны. Ішоў да мячэці. Міма карчмы дарога была. Карчмарка сваю чалядку выслала, казала таго Абіда ў свой дом узваць. Скора той Абід увашоў. Зараз дзьверы замкнула, а ў той карчмаркі адно дзіця было. Карчмарка мовіла: *"Эй, Абід, ня выпушчу цябе, калі ты адзін куфаль гарэлкі ня вып'еш,*

або зы мною добраю волю ня ўчыніш, або дзіця не забʼеш. Межы тых трох рэчаў адну што ня ўчыніш, то цябе ня выпушчу, гвалт крыкну, скажу:

"Гэты Абід мяне гвалціць".

Абід, тыя слова чуўшы, пачаў мысьліць: блуд учыніць трудна да мячэці *(страшма, перш чым ісьці ў мячэць)* і ці дзіця ў нявіннасьці забіць *(страшна)*, альбо *(дык лепш ужо)* адзін куфаль гарэлкі выпіць і пайці ад яе. Як выпіў адзін куфаль гарэлкі – упіўся, потым *(выпіў)* і другі – п'яны стаў, і з шынкаркай блуд учыніў, і дзіця забіў.

З тых прычын, карчма – шайтанскі дом нячысты, усім грахам галава. Эй, мусульмане, слухайце, не чыніце тых грахоў, помніце на судны дзень, што маем памерці. Ведайце жа, сьмерць жаднага не адпусьціць, ад няе ўцяканьня нет.

Сьвіньня і ліхі чалавек

Мусульманін мовіць: *"Хвалю Богу, што мяне Пан Бог мусульманінам стварыў, а ня жыдам"*. Жыд мовіць: *"Хвалю Богу, што мяне жыдам стварыў, а не кафірынам"* *(немусульманінам)*. Кафірын мовіць: *"Хвалю Богу, што мяне Бог кафірынам стварыў, а не сабакам"*. Сабака мовіць: *"Хвалю Богу, што мяне Бог сабакам стварыў, а не сьвіньнёй"*. Сьвіньня мовіць: *"Хвалю Богу, што мяне Бог сьвіньнёй стварыў, а не ліхім чалавекам"*.

Ці сьпіць Пан Бог

У Кітабу Шуруту Салавату *(кніга патрабаваньняў да "правільнага" намазу – малітвы)* піша:

"Муса-прарок у Пана Бога пытаў: *"Пане Божа, ці сьпіш ты"*.

Пан Бог рэк *(казаў)*: *"Муса-прарок. Прынясі мне два шкляніцы, поўныя вады"*.

Наліўшы, Муса прынёс, поўныя вады наліўшы.

Пан Бог рэк: *"Муса, азьмі (вазьмі) ў абедве рукі"*.

Муса ўзяў.

Пан Бог рэк: *"Трымай моцна"*.

Пан Бог на яго сон прыпусьціў. Муса заснуў. Шкляніцы з рук выпусьціў – *(яны)* пабіліся, вада разьлілася. Пан Бог рэк: *"Муса, што чыніш? Чаму шкляніцы пабіў, з рук выпусьціў, ваду разьліў?"*.

Муса рэк: *"Пане Божа, зграшыў"*.

Пан Бог рэк: *"Муса заснуў і шкоду зрабіў. Калі б Пан Бог заснуў, зямля і неба з усіткім напалненьнем з моцы з рук маіх выпала б, іж (якая) была б шкода. С тым прыкладам, мне, Богу, нельга спаць на вякі вякоў"*.

Пра век Божы

Муса-прарок у Пана Бога пытаў: *"Пане Божа, хачу чаго пытаць, але ня смею".*

Пан Бог рэк: *"Пытай, табе пазволена зы мною, Богам, мовіць".*

Муса рэк: *"Пане Божа, як ты дайно Богам? Як дайно справуеш Боствам (як дайно ты бог)?"* Пан Бог рэк: *"Муса, вялікай рэчы пытаеш. Казаў бы цябе таго часу срога (люта) скараць, агнём спаліць, ніжлі (бо) ласку божу і гнеў правышаеш, ажэ (але ж панолькі) пазволіл табе з сабою гаварыць — прабачам то цябе".*

Муса спалохаўся, паў на зямлю тварам, ад памяці адышоў.

Пан Бог рэк: *"Муса, устань, адкажу табе на пытаньне твае".* І рэк: *"Як бажэнствам справую дайно, ведай, яшчэ да стварэньня зямлі, і неба, і ангелаў, стварыў сто семсот тысячаў месцаў. Кожнае места так высока, як ад зямлі да неба. Места і вежы насыпаў зярнятамі, малымі, як мак або гарчыца, і стварыў аднаго птаха зялёнага, катораму птаху казаў на кожны дзень па аднаму зярняту браць і есьць, і той птах водлуг (паводле) расказанага (загаду) майго Божага па аднаму зярняту браў і еў. Так век той птах быў і з'еў тыя зярняты з усіх мест і веж, усе выбраў, ні аднаго нё засталося зярнята. Потым птах той умёр. Так кольку тысячаў крат год прайшло, самы лічбы акро(м) мяне, Бога, ніхто ня ведае, ня можа зрахаваць (зьлічыць).*

Потым у тых местах стварыў людзей сем крат сто тысяч, з тых людзей (адзін) зграшыў, (грэх) учыніў. За той грэх сро(га) гневам абрушыўся. Тыя места і вежы паламаліся, патаўкліся, за ніц (на ніштo) пашлі з волі маёй Божай, і людзі паўміралі. Потым у семдзесят год стварыў зямлю, і неба, і ангелаў, потым Адама прарока. Отож, Муса, як Пан Бог дайно есьць, ніхто таго не пытаў, бо таго ведаць ніхто ня можа. Еднак трэба пытацісь і ведаць, што быць можа. (Далей рэзкі пераход сюжэту.)

Есьць дом адзін Божы, і маем Бэйт-уль-Мокаддыс (сьвяты горад, да якога зьвернута малітва, тут маецца на ўвазе Ерусалім), каторы дом спачатку сьвету быў. (Сэнс, відаць, такі: Ёсьць горад Ерусалім, і гэты горад ад пачатку сьвету быў.) Пан Бог яго асьвяціў і ўвялічыў, і ўзяў яго на чвортае неба моцю сваёю Божаю праз ангелы (з дапамогай анёлаў). Цяпер у тым доме Божым Іса-прарок мешкае... (Далей ідуць тры незразумелыя паводле сэнсу радкі, што нагадваюць урыўкі разважаньняў.)

Пра вала і Давыдаў суд

Давід-прарок, у яго голас харошы быў. Як бывала, Кнігу Забур *(кніга прарока Давіда)* чытае – тагды да яго птахі, з вады усялякія стварэньня, на кожны дзень мужоў, жанок, дзевак зьбіраліся чатыры тысячы, слухалі.

Аднаго дня бэны ісраэлі жыдоўскага народу *(г.зн. жыды)* прышлі і мовілі: *"Скажы нам а суднам дню. Якая справа мае быць, аб'яў нам".*

Давід мовіл: *"Я вам на Байрам (сьвята ахвяраваньня ў месяцы зоўль-хаджы (штогод зьмяшчаецца на 11 дзён)) буду казаць".*

Калі яны забраліся на Байрам, Давід-прарок сеў на мунбару *(адмысловае ўзвышэньне, на якое ўздымаецца мална, каб прамаўляць да вернікаў).*

А межы ісраэлямі быў адзін багаты вельмі; што есьць на сьвеце, усе меў — скарбу, перла, злата многа меў. Вала меў вельмі харошага, людзі мовілі, хто бы таго вала ўдарыў, то яго самога будзе біць, а калі б хто забіў, то яго самога заб'е, хто яго відзіў, ніхто не чапаў.

У том месьце адна жонка-ўдава была і сына аднаго мела. Абое дзень *(і)* ноч Бога прасілі. Хата іх у Бэйт-уль-Мокаддысу была. У той хаце майстат быў. Водла майстату *(тут — запавет, спадчына)* адно дзерава было, называлі нар *("гранат" ад пэрс. "anar").* На кожны дзень *(на дрэве выспявалі)* па дзьве авоцы (плады). Адзін авоц матка ела, а другі сын еў. За тое Богу хвалу чынілі.

Сын мовіл да маткі: *"Эй, матка. Покі будзім (жыць) у Бэйт-уль-Мокаддысу, толька на дзень па ягадцэ, па адной маем пажытку".*

(Яна) Мовіла: *"Гэты авоц пажываючы, Богу хвалу чынім, калі б нам (каб) Бог гэтага пажытку не адабраў".*

Калі ўсталі рана — на дзераве нічога нет.

Матка мовіла: *"Відзіш, Богу хвалу не чыніў — Бог міласьцівы, і той пажытак адняў. Сягоньня галодны засталіся".*

Тры дні і тры ночы галодныя былі.

Сын мовіл: *"Эй, матка, прасі Бога, штоб нам даў халальны рызк (хлеб надзённы, атрыманы халальна, г.зн. без парушэньняў законаў шарыяту) дал".* Матка да'оі *(малітвы)* пела, сын амінь казаў. Таго ж часу таго багатага вол да хаты іх прышол і мовіл: *"Эй, Загідова (жаночае імя), я ваш пажытак. Зарэшце (зарэжце) мяне".* Сын узяў нож, зарэзаў вала, мяса ў скуру ўвярнуўшы, схавалі. Колька разоў варыўшы, елі — яшчэ горай галодныя сталі.

Таго багатага колька дней вала шукаюць, не найдуць. У іх хаце не пыталі. Адна старая жонка старая прышла да іх, на дзьвярах кроў бачыла і ў хату увашла, тое мяса відзела. Матка мовіла: *"Сын, нашто зарэзаў, лепей было (з) чыстым жыватом богу кланяціся".*

Цяпер у страху тая старая баба пашла і таму багатаму сказала. Той багаты называўся раіс *("начальнік, галоўны", пасада, блізкая па сваім значэньні да старосты),* прышоў зь людзьмі, і тую Загідку і сына, б'ючы, да Давіда прыгналі.

Давід пытаў: *"Вала для чаго зарэзаў?"*

Яны мовілі: *"З Божай моцы вол языком мовіл: "Я ваш рызк. Зарэшча (зарэжце) мяне і ежце". Я для таго зарэзаў".*

Раіс мовіл: *"Вол? Як? Мей гаварыць? Лжыце! (хлусіце)"*

Давід мовіл з Божага расказу: *"Божа мовіць, — потым Давід мовіл. — Эй, раісу, тысячу залатых азьмі, заплаці (сабе за крыўду)"*. Раіс не хацеў.

Давід мовіл: *"Скуру, поўную золата насыплю, азьмі"*. Раіс не хацел: *"Давід, як воля Божа, так чыні"*.

Давід-прарок мовіл той Загідцэ:

"Ку прафдзе прыйдзі". Тая Загідка мовіла: *"У той хаце колька дней галодныя былі, і з таго дзерава нічога не радзіла, і з голиду нічога не маглі чыніць. У Бога халальнага рызку прасілі. Гэты вол да дзьвярэй прышоў і мовіл: "Я ваш халальны пажытак"*.

"Як яны самі зазналі, — раіс зарадаваўся, мовіл. *— Самі на сябе вызналі нам (прызналіся)"*. У том часе Джабраіл да Давіда (*прышоў*) і мовіл: *"Ад Пана Бога расказане (загад) тое, што (б) ты людзям на Байрам забраціся (сабрацца) казаў, няхай збяруцца. Таго часу раісу вырак учыніш". Давід людзям казаў забраціся.*

Як забраліся на Байрам, Давід сеў на майстаце, колька айятаў із Забуру чытаў, усе слухалі.

Джабраіл мовіл да прарока Давіда (*пра раіса*). *(Давід пераказвае расказанае Джабраілам) "Раісу мой, чы ведаеш, як із Шаму (Сірыі) да Масіру (Эгіпту) ехаў на цьвічэньне адзін купец мажны. Ехаў, пяцьсот вярблюдаў юкі (уюкі, груз) несьлі — срэбра, золата. А ты яго із дарогі зьвёў і забіў, у зямлю ўкапаў, скарб яго ўзяўшы, да Масіру пашоў. Потым за сорак дней да Шомы прышоў, да бэны ісраэляў, і багатым стаў; а гэтая Загідка і сын — то таго забітага жана, а то сын яго".*

Раіс запіраіцца: *"Ня знаю, ня ведаю. Я тое ніколі не чыніў і скарбаў ніякіх ня браў".*

З волі Божай таго раіса рукі гаварылі (*пачалі гаварыць*): *«Мы забілі»*. Ногі мовілі: *«Мы хадзілі»*. Усе суставы азнаймовілі-гаварылі, а язык анямеў, галаву зьвесіў.

Потым Давід мовіл: *"І людзі, што ў мяне пыталі а судным дню, отож відзіце, што праўдзівае, а што няпраўда — уся яўна будзе з волі Божай "аль-ёўм нахтэмо алё такаллімуна эйдыхім ва ташхаду арджольхехім бэ мокону яксібун" ("Сёньня запячатуюць вашы вусны, а гаварыць будуць рукі вашы, і будуць сьведчыць ногі вашы аб тым, што здабычу шукалі і што здабывалі" (сура 36 (Ясін), аят 65))*. Як у Кур'ане піша: на Судны дзень запічатуеш уста, а кажым мовіць рукам і нагам, што чынілі — усё высьвячаць.

Давід мовіл да Загідкі і сына яе:

"Устань. Гэтаму раісу галаву затні (адсячы) з Божага расказаньня, а яго ўсе скарбы забяры, маёнтнасьць (маемасьць) і быдла — твой то хак (гэта кампэнсацыя табе).

Младзенец так учыніў, маёнтнасьць, скарбы, быдла забраў.

Джабраіл мовіл: *"Эй, Давід, з Божага расказу, маім халоп'ім (як загадаў Бог маім халопам), а маю ласку і даніну няхай*

зайдзячна прымаюць, за пажыткі дзякуюць, за нэндзу няхай церпяць, я ім пажыткаў прыспору, а на том сьвеце рай ім дам. "Аллаху латіфу бі ібадыхі ярзаку ман яшау таммат" (" Міласьцівы Аллаг хлеб надзённы дае кожнаму, хто захоча. Канец" (Сура 42 (Шура'), аят 19)).

Таму Кітабу канец.

Пра Сулеймана

Сулейман, прарок, прасіў у Пана Бога, мовіл: *"Пане Божа, (твае) крулейства на ўсітак сьвет, хачу цябе прасіць, калі б пазволіў, усе стварэньні ў сябе на банкеце жэбы ў мяне былі, жэбы я іх усіх накарміў"*. Пан Бог рэк: *"Пазваляю, назнач сабе, а я раскажу, штоб таго дня ў цябе ўсе былі на абедзе, елі і пілі"*.

Потым Сулейман да Пана Бога мовіл: *"Вызначыл дзень, (калі) маюць быць"*.

Сулейман казаў *(загадаў)* вазіць *(пачастунак)* і з усіх панстваў, і зь мест, што маглі быць. Вялікім дастаткам вазілі і зямлёй і вадой колька месяцаў справажалі.

Сулейман пытаў у сваіх паноў-маршалкаў у старэйшых *(ці хопіць пачастунку на ўсіх)*. *"Старшына,* — мовілі, — *і крулю ня только на дзень, але на кілько дзесент дней можа быць, і сам, і дзейце ўсіткага сяла (і любым дзейкам хопіць)"*.

Калі тэн дзень прышол, Сулейман паехаў з войскам і зь людзьмі, казаў высокі палац збудаваць. Сеў на палацы, калі *(і ў гэты момант)* адна рыба морам прыплыла, пры берагу стала, мовіла да Сулеймана: *"Круле Сулеймане, дзе (быццам бы) сейсяго дня — мне Пан Бог казаў — (у) цябе ёсьць і піць, і есьці"*. Сулейман рэк: *"Отож маеш, еш і пей, што хочыш"*. Рыба выняла галаву з мора, разінула рот, палькнула ўсё разам едзена і піцьеў, што колька месяцаў гатаваў, і з усім начынам, з катламі, *(аж)* людзі-кухары ўцякалі. Тая рыба палькнула, што ён гатаваў для ўсяго стварэньня, што ёсьць на сьвеце, а яна разам *(за раз)* палькнула і мовіла: *"То мне адзін кус, а двух кусаў нет. Мне Бог каждага дня па тры кусы такія (дае), выходзіць, дай мне (яшчэ) два кусы такія"*.

Сулейман спалохаўся, ад памяці адышоў, паў на зямлю тварам. Потым іншыя стварэньня ўдыхана ўсе прышлі і Сулеймана есьці-піць прасілі. Не даў, бо не было, чаго даць. Той дзень усе галодныя былі і наракалі-праклінали Сулеймана. Пан Бог рэк: *"Устань"*.

Сулейман зграшыл прад Богам сабе няроўнай рэчы прасіць. Хто ўсялякія стварэньня стварыў, той іх і корміць. Потым Сулейман каяўся прад Панам Богам. Пан Бог яму адпусьціў.

Расшыфравана паводле мікрафільма (11Рк438МТ9), што захоўваецца ў Нацыянальнай бібліятэцы Беларусі

(Газета «Наша Ніва», 2 траўня 2001 г.)

КІТАБЫ ЯК КРЫНІЦА МАРАЛЬНА-ЭТЫЧНЫХ НОРМАЎ, АБО ЯШЧЭ РАЗ ПРА КІТАБ ХАСЯНЕВІЧА

1. Беларускія тэксты, напісаныя арабскім пісьмом у 17–19 стагоддзях, даўно і трывала ўвайшлі ў скарбніцу нацыянальнай культуры двух народаў — татарскага і беларускага. Доўгае, на працягу шасці вякоў, сумеснае пражыванне паспрыяла ўзаемнаму духоўнаму ўзбагачэнню. Сярод шматлікіх культурна-гістарычных здабыткаў і арыгінальная пісьменнасць — кітабы (кнігі), напісаныя па-беларуску дастасаванай арабскай графікай.

Беларусы выступілі ў ролі гаспадара, а шматлікія татарскія сем'і — у ролі госця. Госць аказаўся народам умелым ва ўсіх адносінах. Татарская конніца ўславілася яшчэ ў час Грунвальда (1410), ды так, што некаторыя тагачасныя еўрапейскія храністы паспяшаліся, каб апраўдаць паражэнне крыжакоў, у дзесяткі разоў перабольшыць колькасць баявых татарскіх дружын. А справа была ва ўменні, кемлівасці, храбрасці, вернасці.

Апошняя рыса — проста ўнікальная. На працягу ўсёй гісторыі пражывання на Беларусі татары былі і застаюцца вернымі яе абаронцамі. Узяць хоць бы іх паважлівыя адносіны да нацыянальнай беларускай культуры ўвогуле і да беларускай мовы ў прыватнасці. У асяроддзі татарскай інтэлігенцыі па-сапраўднаму жыве дух беларускасці. І гэта ёсць даніна сумеснаму пражыванню і супрацоўніцтву з беларусамі. Увогуле татары паказалі выдатны прыклад нацыянальнага супрацоўніцтва, ужыўчывасці з іншым народам. Ні разу і ні на адной старонцы кітабаў я не знайшоў нават намёку на крыўду на свой лёс. Татары і беларусы разам былі ва ўсіх выпрабаваннях і таму заслужылі шчырую пашану і любоў беларусаў.

Гісторыя супрацоўніцтва татараў і беларусаў цікавая і тым, што дала свету вядомых людзей татарскай нацыянальнасці, якія праявілі сябе на ніве беларушчыны. Можна ўспомніць тут пісьменніка, доктара філалогіі, прафесара Сцяпана Александровіча, паэта і навукоўца Андрэя Александровіча, музыказнаўцу Бякіра Смольскага, кампазітара Дзмітрыя Смольскага, лаўрэата Дзяржаўнай прэміі БССР, выдатнага энцыклапедыста Якуба Якубоўскага і шмат каго іншых, хто несумненна ўзбагаціў беларускую культуру і гісторыю.

Якуба Якубоўскага мне даводзілася бачыць і чуць некалькі разоў. У 1985 годзе у адной віцебскай газеце я напісаў пра кітабы, іх паходжанне, пра пасяленне татар на Беларусі. Праз дзень пасля апублікавання пазваніў невядомы чалавек і сказаў, што ён татарын, з удзячнасцю прачытаў артыкул, бо яму гэта і знаёмае, і дарагое. Мы пазнаёміліся. Гэта быў Якуб Якубоўскі. Мяне ўразіла яго далікатнасць, інтэлігентнасць. Надзвычай дасведчаны чалавек,

ён умеў хораша сказаць пра ўсё і пра ўсіх. З сустрэчы я зрабіў вывад, што, відаць, ёсць і сваё, татарскае, выхаванне ў татарскіх сем'ях.

Другі прыклад. Ібрагіма Канапацкага, дацэнта Мінскага педуніверсітэта імя Максіма Танка, ведаю з 1980 г. Інтэлігентны, сяброўскі, шчыры чалавек. Руплівец на ніве адраджэння і зберажэння сваёй, татарскай, духоўнай спадчыны. Колькі сустракаюся з Ібрагімам, столькі цешуся яго чалавечай прыстойнасцю. Сапраўдны навуковец, бліскучы арганізатар, ён згуртаваў вакол сябе творчую татарскую і беларускую інтэлігенцыю. Нідзе і ні разу публічна, з трыбуны або на старонках друку не сказаў пра чалавека (апанента) кепска ці хоць бы ў нестаноўчым кантэксце (чым не прыклад для аўтараў, што пішуць па-беларуску?). Выхаванасць, прыстойнасць — гэта, безумоўна, ад выхавання ў сям'і.

Выхаванню ў сям'і маладога татарскага пакалення ўдзялялася заўсёды асаблівая ўвага. Мяркую пра гэта па тых шматлікіх старонках у кітабах, якія непасрэдна прысвячаюцца выхаванню маральна-этычных нормаў: як трэба сябе паводзіць дома і на людзях, як трэба шанаваць бацькоў, суседзяў, сірот, старых людзей, як трэба сустрэць госця, якія абавязкі ў мужа і ў жонкі, як ацэньваць, напрыклад, хцівасць, п'янства і г.д.

Ёсць такія матэрыялы і ў кітабе (1832 г.) Хасяневіча (пра гэты рукапіс ішла размова ў публікацыі "Кітаб Хасяневіча" у "НН" 2 траўня 2001 г., аўтары — С. Богдан, В. Гушча).

Ніжэй прыводзяцца ўрыўкі з маральна-этычных павучанняў. Але вось што цікава. Тэксты такой тэматычнай накіраванасці ёсць ва ўсіх кітабах — або ў выглядзе прамога павучання, або як біблейскія легенды ці прытчы. Гэта невыпадкова: яны складаюць аснову выхавання татарскай моладзі ў кожнай татарскай сям'і. Праз выхаванне і дзякуючы выхаванню татары змаглі застацца самабытным народам: сціплым, працавітым, спакойным, акуратным.

Не дзіва, што кітабы часта чыталіся ў татарскіх сем'ях. Гэта адносіцца і да кітаба Хасяневіча. І не ствараўся ён толькі для "асабістага ўжытку", каб іншыя не маглі чытаць, як сцвярджаюць С. Богдан і В. Гушча. Варта разгарнуць арыгінал, і тады ўбачыцца, што ніжні вугалок кожнай старонкі — чорны ад частага перагортвання аркушаў. Безумоўна, чытаўся кітаб і самім перапісчыкам. Але Абрагіму (Ібрагіму) Хасяневічу, мабыць, важней было, каб напісанае стала здабыткам яго блізкіх, яго суродзічаў. Бо навошта ж увогуле пішуцца кнігі?

Прапаную ўвазе чытачоў транслітараваныя з элементамі фанетычнай транскрыпцыі (г.зн. запісаныя іншым алфавітам, тут — беларускім, з улікам вымаўлення) з кітаба Хасяневіча маральна-этычныя прыповесці (слова — з кітаба), якія складаюць педагагічную філасофію татар. Разам з тым максімальна захоўваецца каларыт тагачаснай мовы.

Як Пан Бог кажа шанаваць суседаў, гасцей, падарожных, старых людзей

* Із суседамі бліскімі і крэўнымі, із суседамі бліска мешкайучы *(жывучы)*... шануй і паважай і ні ў чом йіх не гневі. Калі майіш страву, а суседу пах зайдзе, або йего у дом свой прасі, або йему пашлі, безь йего не йеж. Йак мувіл Джэбраіл *(архангел Гаўрыіл)*, велмі суседней удзечнасьці перэсьцерэгай, суседа шануй, хоць бы быў кяфірын *(немусульманін)*...

* Хто клене суседа, йак бы кляў прарока. Хто клене прарока, йак бы кляў Пана Бога... Хто клене Бога, то над нім кледба *(праклянцце)* божэйа і анел(ь)ска.

* І *(адпавядае бел. слову ай)*, сыне, падарожнаму будзь рад, госьцю у даму свайом рад будзь, йего, відзечы, шануй. Хто бы меў у даму свайом госьця рад відзіць, шановаў, Пан Бог таковых л(ю)дзей у райі у ласцэ бежэй свайей рад йім будзе... Шануй госця, хоць бы быў кяфірын.

* Муві Пан Бог: старога кожнаго шануй і паважай, у л(я)тах старых не засмучай, старых, барадатых, каторыйе прыстойна, статачна старасьць свайу правадзець. Пан Бог муві: устыдайусе йіх казаць мувіць мучыць, бо ў йіх барадах йаснасьць майа божэйе.

Пра ўзаемаадносіны паміж людзьмі і дзень пятнічны

* Калі мусюл(ь)манін другому мусюл(ь)маніну селам дасьць *(прывітанне словамі ассаламу элейкюм "мір вам")*, йако бы усім мусюл(ь)манам даў селам — такойе спасенне набудзе.

* Хто бы у п(я)тніцу трох чалавекаў частаваў, йако бы ад усходу да заходу усіх л(ю)дзей частаваў.

* Калі у п(я)тніцу у каго спытаў, йак майешся, йако бы усіх л(ю)дзей а здароўйу пытаў.

Пра сямейныя адносіны

* Калі жана *(на)* мужа л(ю)бечы гледзіць, йако бы намазь... пела *(малілася)*.

* Хто бы на свайу жану л(ю)бечы гл(я)нуў, Пан Бог йему дваццаць спасенйе дасьць *(...)*

* На чужыйе жоны гледзець — атрута йест, шэйтанськайе страла. Йак Іся *(Ісус)* мувіл: не гледзіце на чужыйе жоны, калі б не пажадалі. Калі пажадайеш, то ўжо ісцудзоложыш *(здзейсніш пралюбадзейства)*, не ты сам, але сэрцэ твайо. А цудзоложнікі майуць уставаць на Суд божы у п(а)рсоне сабачэй.

Пра маральныя вартасці

* Чэтыры рэчы чалавека здобець *(упрыгожаць)*, йак дарагі камен(ь). Першы: розум, вера, ўстыдлівосьць, учынак добры. А чэтырма рэчамі ліхімі тыйе чэтыры добрыйе запсуйе: йак зазлуйецца – загіне розум, йак блуд учыніць – загіне вера, йак на што паквапіцца – зьгіне у йаго ус(ты)длівосьць, йак прагавор *(абгавор)* учыніць – загіне учынак добры.

* Хто ужывайе харам *(забараненае мусульманскімі законамі)*, сем рэчэй злогу сабе шкадлівога майе мець. Першайе: жывот його чорны будзе, і прозьба його да Пана Бога не будзе даходна, і моцы мець не будзе, чутасьці у вушах, йаснасьці у вачах не будзе мець, і спору у даму не будзе.

Пра дзве залатыя пліты і трох чалавек

Іся *(Ісус)* прарок аднаго дня йехаў с трыма (ч)алавекамі у таварыства Абадыйе. Йедучы, две залатыйе пліты віздзелі. Іся да свайіх таварышаў мувіл: жываты вашы йак квапецца, не берыце, бо то зла рэч. Тыйе тры чалавекі не слухалі, засталісе, Іся пайехаў. Тыйе тры чалавекі аднаго паслалі да места купіць жыўнасьці і хлеба, пілу купіць тыйе пліты парэзаць, на тройе падзеліць. Той, каторы пайехаў да места, купіў хлеба і стравы і труцізны *(атруты)* купіў, намешаў істравай *(са стравай, у страву)*, штоб тыйе памерлі, йему золата застала. А тые намовілісе, йак йон прыйдзе, забйом його, нам двум золата застанецца. То йак прынёс йім йедзене, йены його зараз забілі, самі селі йесць і струцізнай йелі і паумералі. Іся прарок вернуўсе на тойе мейсца, аж усе тры умерлыйе лежаць, а тойе золата цэлайа лежыць. Іся прарок тойе золата у земл(ю) удэптаў і мувіл: Божэ мілосьцівы, ад мілаванне сего сьвету нас, халапоў, сьцерэжы. Амін.

Пра п'янства і п'яніц

* Прарок мувіл: хто бы меў віна або хмел(ь)наго напітку адзін куфел(ь) выпі(ць), іман *(вера)* ад його адыйдзе і да сараку дней да його не увойдзе.

* Хто бы меў упіцьсе йакога кол(ь)век напітку, Пан Бог йему дасьць тысеча мест із агн(ю), а ў кажным месцэ – тысеча дамоў із агн(ю), а ў кажным доме – тысеча веж із агн(ю), а ў кажнай вежы – па тысечэ пасьцелей із агн(ю), а ў кожнай пасьцелі – тысеча вужоў і тысеча мук із агн(ю).

* Прарок мувіл: пйаніца на Судны дзен(ь) устане у парсуне *(у абліччы)* сьвінной за тойе, што хмел(ь)ны напітак піў, і да пекла пажануць. У пекле не будуць каштаваць ветру зімнаго, не будзе ані вады зімнай не абачэць, піць будуць гарачуйу ваду і сукравіцу з цел л(ю)дзкіх цекучуйу піць у пекле, піць будуць той напітак. Пан Бог назначыў гэты напітак пйаніцам (...) бязпакайатным (...) калі б

на паўнохця на гэты сьвет указаў *(гэты напітак)*, то бы із велікаго сьмроду л(ю)дзі вымерлі б.

* Хто бы меў адзін куфел(ь) хмел(ь)наго трунку *(напітку)* выпіць, йего нутр чорны будзе. А калі два куфлі выпйе, два ангелы адракуцца. А калі тры куфлі выпйе, душэйімца *(архангел Азьраіл)* душу йего з гневам озьме. А калі чэтыры куфлі выпйе, прарок йего мілосць адрэчэцца. Калі пяць куфл(я)ў выпйе, Джэбраіл *(архангел Гаўрыіл)* адрэчэцца. Калі шэсьць куфл(я)ў выпйе, сэхабейове *(паплечнікі, суполка)* адрэкуцца. Калі сем куфл(я)ў выпйе Ісьрафіл адрэ(ч)эцца. Калі осім куфл(я)ў выпйе, Міхаіл *(архангел)* адрачэцца. Калі дзевець куфл(я)ў выпйе, земл(я) адрэчэцца. Калі дзесець куфл(я)ў выпйе, земля адрэчэцца. Калі адзінаццаць куфл(я)ў выпйе, усе мора і рыба адрэкуцца. Калі дванаццаць куфлеў выпйе, месец, слонца адрэ(ч)эцца. Калі трынаццаць куфл(я)ў выпйе, небескійе зьвезды адракуцца. Калі чэтырнаццаць куфлеў выпйе, усе удыхане *(жывыя істоты, жывёлы, птушкі)* адракуцца. Калі петнаццаць куфлеў выпйе, райськійе варота замкнуцца. Калі шэсьнаццаць куфлеў выпйе, пекел(ь)ныйе варота адчынецца. Калі семнаццаць куфлеў выпйе, на небе ангелы адракуцца. Калі асімнаццаць куфлеў выпйе, то усе пракокі адракуцца. Калі дваццаць куфлеў выпйе, то сам Пан Бог йедыны усіх сьветоў стварыцел(ь) адрэчэцца.

2. *Цяпер хацелася б звярнуцца непасрэдна да публікацыі С. Богдана і В. Гушчы.*

Сама па сабе тэма і пададзены матэрыял выклікаюць жывую цікавасць. Ёсць шмат слушных прапаноў, на якія, безумоўна, адгукнуцца чытачы.

У сваёй публікацыі С. Богдан і В. Гушча пішуць: "Татары прынесьлі ў беларускую культуру — "аліф". Яго называюць "арабскім", аднак створана яно хутчэй на пэрсыдзка-цюркскай аснове, пра што сьведчыць наяўнасць у пэрсыдзкім і беларускім аліфах літараў ***"п", "ж", "ч"****, якіх няма ў сапраўднай арабскай абэцэдзе". І далей, у трэцяй частцы публікацыі: "Расчытаны намі Кітаб (...) гэткую абэцэду называе* ***"аліфам"****, а яе знакі —* ***"харфамі"****. У аліфе 28 харфаў. Чаму* ***"аліф"?*** *Гэтак называецца першая літара арабскае абэцэды..." Пагэтаму аўтары публікацыі прапануюць адмовіцца ад назвы* ***"арабіца"*** *і называць арабскае пісьмо аліфам, бо выкарыстаны арабскі алфавіт у кітабах "значна адрозніваецца ад абэцэды арабскае мовы».*

Але ці так гэта? Не, не так. Па-першае, аліфам у кітабе Хасяневіча называецца ўласна ***арабскае пісьмо,*** *а не дастасаванае татарскімі кніжнікамі да беларускай фанетыкі. Перапісчык потым пералічвае ўсе 28 літар арабскага алфавіта (і яшчэ 29-ую —* ***Ла,*** *лігатуру, літару, утвораную з літар* ***лям і аліфа****). Перапісчык не гаворыць пра ўсе 33 літары дастасаванай арабіцы. Ён, яшчэ раз*

пайтаруся, называе 29 літар (з лігатурай ***Ла****)* ***аліфам,*** *без дадатковых літар для беларускай фанетыкі. Што ж да пяці дадатковых літар, якія ўзніклі рознымі шляхамі (некаторымі даследчыкамі згадваецца ўплыў цюркскіх алфавітаў, то ўсе яны, без выключэння, ярка стылізаваны пад арабскае пісьмо, на ўзор канкрэтных арабскіх літар. Перш чым цюркскія літары зрабілі ўплыў на аліф, яны самі адчулі ўплыў уласна арабскага алфавіта. Гэта — па-другое. Пра які "значны" уплыў на арабіцу можна гаварыць? Выдумка, не болей.*

Магчыма, і ёсць падставы культурна-гістарычнага кшталту карыстацца тэрмінам ***"аліф",*** *але і сінанімічная назва* ***арабіца*** *мае права на існаванне, і не меншае, бо ёсць аналагічныя тэрміны* ***кірыліца, лацініца.*** *Назву* ***"арабіца"*** *зразумее чалавек, які філалогіяй не займаецца, назва* ***"аліф"*** *запатрабуе тлумачэння.*

Можна пашкадаваць, што ў прыведзенай табліцы з арабскім алфавітам — ***аліфам*** *(с. 8) не абазначаюцца мяккія гукі і тым самым не адрозніваюцца ад цвёрдых. У чытача натуральна ўзнікне пытанне: а навошта некалькі літар для абазначэння аднаго і таго гука? І праўда. Гук* ***З*** *паводле прыведзенага ў газеце алфавіта абазначаецца літарамі* ***За, Заль*** *і* ***Зо*** *(назва аўтарская). Але першымі дзвюма літарамі ў кітабах абазначаецца мяккі* ***З****, а трэцяй — цвёрды* ***З****. Тое самае з літарамі* ***Ка*** *(для абазначэння цвёрдага* ***К****) і* ***Каф*** *(для абазначэння мяккага* ***К****). Дарэчы, навошта прыдумваць новыя назвы літар, калі "старыя" — больш лагічныя? Літара для абазначэння цвёрдага* ***К*** *—****Каф****, для абазначэння мяккага* ***К — Кяф****.*

Ёсць і іншыя пытанні да С. Богдана і В. Гуцічы, якія зрабілі спробу "ўпарадкаваньня аліфу". Напрыклад: навошта для сучаснага карыстання аліфам дзве літары для абазначэння гука ***Х****? У чым іх функцыянальная розніца?*

Калі існуюць дзве літары для перадачы ***Г****, то можна здагадацца, што адна літара — для* ***Г*** *фрыкатыўнага, а другая — для* ***Г*** *выбухнога. Але ў "спарадкаваным" алфавіце не пазначана, дзе — якая.*

З якога часу арабская літара ***Йа*** *стала абазначаць гук* ***І****?*

Які гук у беларускай мове аўтары збіраюцца абазначаць літарай ***Тэ*** *(чацвёрты радок, назва зноў жа аўтарская)? Гэтай літарай у тэкстах 17 ст. абазначаўся* ***мяккі Т****, у тэкстах 18—19 ст. — карысталіся хутчэй па традыцыі, і, як правіла, абазначаўся этымалагічна* ***цвёрды Т****. Але ж для абазначэння* ***цвёрдага Т*** *ёсць іншая, "свая", літара* ***То****. (Мяккага зычнага* ***Т*** *у беларускай мове, як вядома, няма).*

Што чуваць пра абазначэнне галосных гукаў "агаласоўкамі", якім аўтары прыдумалі новыя назвы, адпаведныя іх выгляду? Дзе самі "агаласоўкі"? Чаму адсутнічаюць у публікацыі наогул?

Замест "упарадкаваньня аліфу" атрымліваецца неразбярыха. Не хачу пакрыўдзіць аўтараў, але ў манаграфіі "Беларускія тэксты, напісаныя арабскім пісьмом" (1968) Антановіча А.К. усе гэтыя моманты прапісаны не проста акуратна, а з любоўю, і разабрацца там можа любы і кожны. Тут — не.

"Некаму нашая спроба ўпарадкаваньня аліфу падасца рэанімацыяй трупа", — пішуць два аўтары. А што, уласна кажучы, патрабавала такога ўжо ўпарадкавання? Адсутнічалі назвы літар, створаных на беларускай моўнай глебе? І што? Гэта вялікая перашкода для авалодання навыкамі пісьма? Не. Іншая справа, што, каб пісаць арабскімі літарамі па-беларуску, трэба добра ўяўляць сабе нормы правапісу. А яны выпрацоўваюцца не адразу. Аўтары і тут скорыя на вырашэнне праблемы: "як будзеце пісаць, трымайцеся аднаго варыянту". Выключна моцна! Гэта самая кароткая "граматыка" , якую даводзілася чытаць. А між тым ёсць сур'ёзныя праблемы ў дастасаванні і выкарыстанні арабскага пісьма для запісу беларускай мовы. Гэта, напрыклад, праблема, якая не была вырашана татарскімі кніжнікамі: перадача на пісьме цвёрдасці-мяккасці беларускіх зычных.

Пойдзем далей. "Трэба сказаць пра абсалютную неўпарадкаванасць артаграфіі аліфнага пісьма, перапісчыкі пісалі так, як ім здавалася"... Так пішуць навукоўцы. І далей: "шукаць заканамернасьцяў у тагачасным аліфным правапісе — справа марная".

Сапраўды, Кітаб Хасяневіча не паслядоўны ў выкарыстанні адзіных арфаграфічных норм (па гэтай праблеме мною падрыхтавана публікацыя ў навуковае выданне). Але навошта гэта пераносіць на ўсе кітабы? Тут калі і ёсць што "абсалютнае", дык толькі некарэктнасць і паспешлівасць. Варта ўзяць згаданую кнігу Антона Антановіча, і чытач пераканаецца ў адваротным. Цытую Антановіча: "арфаграфія кітаба (1837 г.) Шагідзевіча вельмі паслядоўная" (с. 82). Або: "арфаграфія рукапіса дастаткова паслядоўная" (пра тэкст 1815 г.) (с. 75).

Гэта або неабачлівая заліхвацкая заява, або звычайнае хуліганства. Хутчэй за ўсё першае. Танальнасць пагарды, узятая С. Богданам і В. Гушчам ў аглядзе навуковых прац (пра што ніжэй), праяўляецца і тут.

Няма ў аўтараў С. Богдана і В. Гушчы падстаў абясняць моўную каштоўнасць кітабаў. Мове вядомых і апісаных А.К. Антановічам кітабаў, асабліва XVIII і пачатку XIX ст.ст., уласціва ўнармаванасць, па крайняй меры, арфаграфічная. Рукапіс Хасяневіча ў гэтым сэнсе з'яўляецца выключэннем. Калі перапісчык садзіцца за сваю справу і бярэ ў рукі пяро, то літаратурна-пісьмовая норма тут жа ўступае ў свае правы — у большай ці меншай ступені. Вось што важна помніць...

Звернемся да транслітараваных С. Богданам і В. Гушчам беларускіх тэкстаў. Справа аўтараў, якой сістэмай карыстаюцца пры транслітарацыі — з элементамі фанетычнай транскрыпцыі (гучання) ці увогуле вольна пераказваць тэкст. Але пры любой канверсіі павінна захоўвацца спецыфіка арыгінала. І там, дзе мяккі зычны, то яго адпаведна і перадаюць. Аўтары гэтага не прытрымліваліся. У аўтараў: ***Забур*** *(маецца на ўвазе Псалтыр), у арыгінале:* ***Зябур.*** *У аўтараў:* ***Загідова, Загідка*** *(аўтары лічаць гэта ўласным імем. Сумнійна! Гл. кантэкст: словам* ***Зягідове*** *звяртаюцца да маці-ўдавы і сына адначасова, а словам* ***Зягідка*** *— да жонкі-ўдавы), у тэксце:* ***Зягідове, Зягідка.***

Расчытка асобных мясцін не характарызуецца аб'ектыўнасцю. Параўнаем адзін толькі ўрывак. У публікацыі С. Богдана і В. Гушчы:

Сулейман пытаў у сваіх паноў-маршалкаў у старэйшых (ці хопіць пачастунку на ўсіх). "Старшына, — мовілі, — і крулю ня только на дзень, але на кілько дзесент дней можа быць, і сам, і дзейце ўсіткага сяла([і любым дзейкам хопіць)". У дужках — аўтарскі каментарый.

У арыгінале:

Сюлейман пытаў у свайіх паноў, маршалкаў, у старшых; ці будзе досіць? Старшына мувілі: І, крул(ю), не тыл(ь)ко на дзен(ь), але на кіл(ь)ка дзесент дней мож э быць і сам відзіў жэ ушыткег о сіла".

Неадпаведнасці падкрэслены. Каментарый: ***досіць*** *(аўтары яго чамусьці апусцілі) — бел.* ***досыць;*** *і,* ***крулю*** *адпавядае бел.* ***ай, каралю****. Слова* ***І*** *ў дадзеным выпадку — выклічнік цюркскага паходжання, адпавядае беларускаму выклічніку* ***ай****. У аўтараў — гэта злучнік. Ёсць шэраг фанетычных памылак. І ўжо зусім нечаканае — "дзейка" ўсіткага (?) сяла (?). Адкуль там дзейка? У каментарыі аўтараў — увогуле "любыя дзейкі", якім "хопіць" (у тэксце размова пра яду).*

Няма ў арыгінале "дзевак". Няма. Вымысел. Што да "ўсіткага", то гэта ***ушыткего*** *— зменанае польскае слова* ***вшысткего*** *"ўсяго". Выклікае, безумоўна, роздум слова "сіла". Цёмная мясціна, але не дадумваць жа.*

Гэта, на жаль, не адзіны недагляд. Так, са слова дзісейшага (дня), г. зн. ***сённяшняга дня, сёння*** *аўтары зрабілі два, ды яшчэ з каментарыем, які зацямняе сэнс выказвання: "дзе (быццам бы) сейсяга дня." Што можна зразумець з гэтай абракадабры? Не разабраліся аўтары і са словамі* ***йедзене (ядзенне, яда, страва),*** *яно ў іх — "едзена". Старажытнае слова* ***ўдыханні (звяры, рыбы, птушкі, увогуле жывыя істоты)*** *у аўтараў "удыхана". Безумоўна, ніхто не гарантаваны ад недаглядаў і памылак, хоць выпраўляць*

іх трэба. Іншая справа, што рабіць гэта трэба ў карэктнай форме, пра што і пойдзе размова ў заключэнні.

Увогуле ўся публікацыя С. Богдана і В. Гушчы дзеліцца на некалькі частак. Найбольш вабная — матэрыялы з кітаба Хасяневіча. Можна было б на гэтым паставіць кропку, каб не адна акалічнасць. Гэтая акалічнасць называецца выхаванасцю. Цяжкае ўражанне засталося ад першай часткі публікацыі. Ёсць веды, але няма павагі, адсутнічае паважлівая ацэнка зробленага нашымі папярэднікамі.

"На жаль, дасёньня нашыя навукоўцы не займаліся гэтымі кнігамі сур'ёзна". А як? Смехам? Ці трэба гэта разумець так, што гісторыя даследавання кітабаў цяпер будзе дзяліцца на два перыяды: да публікацыі С. Богдана і В. Гушчы і пасля?

Вось незаўважанай была кніжка А.В. Мухлінскага, выдадзеная ў 1857 г. у С.-Пецярбургу. Так беларусы пішуць пра славутага земляка з-пад Навагрудка Антона Восіпавіча Мухлінскага, прафесара і дэкана факультэта ўсходніх моў С.-Пецярбургскага універсітэта. На кніжцы, напэўна, ёсць год выдання і месца, а ў кніжцы зачэплены праблемы, якія абуджаюць нацыянальную свядомасць. Дык і не дзіва, што царская афіцыйная навука змаўчала.

Кніга Антона Канстанцінавіча Антановіча "Беларускія тэксты, напісаныя арабскім пісьмом, і іх графіка-арфаграфічная сістэма" (1968) ставіць беларускае мовазнаўства ўпоравень з сусветнымі дасягненнямі ў гэтай галіне. Пра яе — мімаходзь, паўслова.

"Многія навукоўцы ў працах пра беларускіх татараў выяўляюць сваю некампетэнтнасць". Успамінаецца імя вядомага вучонага, які шмат зрабіў у галіне гісторыі беларускай мовы.

Ну і што, калі "выяўляюць некампетэнтнасць". А калі гэта не так? Ёсць на гэта ў мяне сумненні. А Вашы прыдуманыя "дзейкі", "усіткі", "ўдыхана", "едзена", "дзе сейсяга"? А пачытайце пачатак пятага абзаца на с. 8 «НН», дзе напісана, што арабскае пісьмо ідзе "зьлева направа". Які загадаеце зрабіць вывад? А ці дакладна запісана па-беларуску фраза на с. 8 пад арабскім радком "За пажыткі дзякуюць, за нэндзу (нехай) церпяць"? У дужках — прапушчанае ў транслітарацыі слова.

Зусім неабгрунтаванае наступнае сцвярджэнне аўтараў: "Пра іншыя матэрыялы ***гэтых зборнікаў*** *(маюцца на ўвазе зборнікі публікацый па матэрыялах тэматычных канферэнцый, якія ладзіліся з ўдзелам грамадскага аб'яднання "Аль-Кітаб") і* ***такое літаратуры*** *часам проста няма чаго й сказаць"... У сувязі з гэтым успамінаюцца словы класіка: Хто такі літаратурны крытык? Гэта такі самы малады чалавек, але менш таленавіты і менш разумны, чым пісьменнік.*

"Дарэмна шукаць вычарпальную інфармацыю пра Кітабы і ў Энцыклапедыі Гісторыі Беларусі», — пішуць далей С. Богдан і В. Гушча. Дык на тое гэта і энцыклапедыя — сціслa, бо аб'ём

слоўнікавага артыкула абмежаваны, але пра ўсё. Цяжка мне ацэньваць такі стыль і такую пагарду да раней набытага.

"Прыходзіцца часам сумнявацца і ў тым, што аўтар чытаў тыя кніжкі, пра якія піша, — скажам легенду пра ўзнясеньне Мухаммада на неба В. Несцяровіч называе паэмай, хоць твор гэты ніяк пад азначэньне паэмы не падпадае". Што праўда, то праўда, памылковае азначэнне. Цяжка растлумачыць, чаму так напісалася. Але што з гэтага? Няўжо гэтая памылка ўнесла такое сумненне? А што калі В. Несцяровіч чытаў гэтую легенду? І не толькі гэта?

Пішу гэта і думаю, ну чаму беларусы і беларускамоўныя аўтары змоладу (?) пачынаюць з пагардліва-амбіцыйнага расшпурхоўвання іншых беларускамоўных аўтараў? Быццам жывём на варожых тэрыторыях. Няўжо ж нельга было падказаць хоць бы такім чынам: легенда Мерадж напісана ў такой ступені ўрачыста, узнёсла, з выкарыстаннем вобразных сродкаў тагачаснай беларускай мовы, што асобныя аўтары памылкова называюць легенду паэмай?

У канцы публікацыі аўтары даводзяць перавагу арабскага пісьма пры трансліттарацыі ўсходніх геаграфічных назваў і ўласных імёнаў. З гэтым можна пагадзіцца. "У расейцаў і эўрапейскіх народаў няма традыцыяў пісьма арабскімі літарамі, таму і даводзіцца ім прыдумляць розныя сыстэмы трансьлітарацыі", — пішуць С. Богдан і В. Гуміча. На гэта можна сказаць так: гэта калі палякаў і сербаў не лічыць еўрапейцамі, бо ёсць кітабы, напісаныя польскай і сербскай мовамі. "Але ж мы маем свой аліф, адпаведна і няма чаго нам вычварацца" — заключаюць аўтары.

Што праўда, то праўда. Вычварацца не варта. Ў самы раз паставіць кропку.

Віктар Несцяровіч.
г. Віцебск.

У ДУХУ СВАІХ ПРАШЧУРАЎ

(да 80-годдзя з дня нараджэння беларускага пісьменніка Сцяпана Александровіча)

Публікацыі апошніх гадоў даюць нам усё больш і больш звестак пра велізарную павагу татараў часоў сярэднявечча да беларускай мовы. Трапіўшы ў наш край у канцы XIV ст., яны ўступілі ў самыя разнастайныя кантакты, у тым ліку і моўныя, з мясцовым насельніцтвам. Для апошняга гэта мела вынікам пранікненне

татарскіх слоў у яго лексіку, а вось прышлыя да нас з усходніх стэпаў качэўнікі дзесьці ў канцы XVI ст. практычна страцілі сваю родную мову і сталі карыстацца беларускай, якая ў Вялікім Княстве Літоўскім з'ўлялася адзінай дзяржаўнай. Праўда, пазней, калі Беларусь падпала ў перыяд Рэчы Паспалітай пад прэс паланізацыі, а ў часы знаходжання ў складзе Расійскай імперыі і СССР трапіла пад махавік русіфікацыі, значная частка татараў апынулася спачатку ў сферы ўплыву польскай культурна-моўнай стыхіі, а затым рускай. Гісторыі вядомы выпадкі даволі плённай працы татараў Беларусі як на ніве польскай, так і рускай культуры і навукі.

Самыя шырокія магчымасці прысвяціць свой талент развіццю рускай літаратуры на Беларусі былі ва ўраджэнца Капыля Сцяпана Александровіча, татарына па паходжанні. У літаратуры ён сур'ёзна заявіў пра сябе ў 50-я гады, г.зн. у час, калі ўжо існавала праблема з захаваннем нацыянальных традыцый ва ўсіх сферах нашага культурнага жыцця. Адсутнасць магчымасці атрымаць прафесію за час вучобы ў сярэдніх спецыяльных і вышэйшых навучальных установах на беларускай мове зрабіла яе непрэстыжнай у вучняў агульнаадукацыйнай школы і іх бацькоў. Той частцы з іх, што не вызначалася здаровай нацыянальнай самасвядомасцю, нічога не заставалася рабіць, як распачаць змаганне за перавод беларускамоўных агульнаадукацыйных школ у рускамоўныя, добра ведаючы, што іх «інтэрнацыяналістычную ініцыятыву» падтрымаюць партыйныя і савецкія вярхі. Так яно і здарылася, што ў пэўнай ступені паўплывала і на выбар некаторымі этнічнымі беларусамі рускай мовы ў якасці рабочай для літаратурнай дзейнасці. У падобных варунках нікога не здзівіла б, калі б на такі шлях стаў і Сцяпан Александровіч.

Да гонару выдатнага беларускага пісьменніка, літаратуразнаўца, крытыка і краязнаўца, якому сёння споўнілася б не так і многа — 80 гадоў, такога з ім не здарылася. Акурат у час, калі дэнацыяналізацыя ўжо пачала падсоўвацца пад самыя падваліны нашага духоўнага жыцця, ён выдае на беларускай мове дзве кнігі «Старонкі братняй дружбы» *(1960)* і «Гісторыя і сучаснасць» *(1968)*.

Акрамя ўсіх іншых прычын, пісаць на беларускай мове падштурхоўвала дапытлівага даследчыка добрае веданне яе ролі ў культурным жыцці літоўскіх *(беларускіх)* татараў у далёкія часы сярэднявечча. Ці ж мог С. Александровіч не паважаць мову, якой яго продкі карысталіся пры напісанні сваіх свяшчэнных кніг — кітабаў, што такім велізарным духоўным здабыткам прызнаваліся ў адукаваных татарскіх сем'ях? Вядома, не.

Сапраўдным апафеозам пашаны і любові С. Александровіча да беларускай мовы з'явілася яго кніга «Пуцявіны роднага слова» *(1971)*, ад знаёмства са зместам якой, думаю, нямала людзей стала задумвацца над тым, што пачварнае ў наш край нясе русіфікатарская палітыка, і таму пачала больш актыўна супрацiўляцца працэсам асіміляцыі, бачачы ў ёй сур'ёзную прычыну размывання этнакультурнай самабытнасці беларусаў, паколькі бязлітасна нішчыцца

яе першаснова – мова. Старонкі згаданай кнігі проста перапоўнены фактамі, як ва ўмовах імперскай Расіі ўлюбёныя ў свой край людзі самаададана змагаліся за выжыванне роднага слова. А гінула ж, мізарнела гэтае слова, як неаднаразова сцвярджалася ў кнізе, з-за недапушчэння яго ў сферу народнай адукацыі і ў запанаваную на Беларусі праваслаўную царкву. Тут пальма першынства належала рускай мове, дзеля чаго не шкадавалі сіл і энергіі ні цэнтральныя ўлады імперыі, ні адданая ёй мясцовая адміністрацыя прарускай накіраванасці.

Каб зрусіфікаваць беларусаў, іх патрэбна было спачатку вызваліць ад усіх паланізацыйных напластаванняў. Дзеля раскрыцця чытачу гэтага працэсу С. Александровіч выкарыстаў вельмі трапную цытату з кнігі «Русское дело в Северо-Западном крае» *(СПб, 1901)* папечыцеля Віленскай навучальнай акругі Івана Карнілава – аднаго з самых адданых паплечнікаў душыцеля паўстання пад правадырствам Кастуся Каліноўскага *(1863–1864 гг.)*, віленскага генерал-губернатара Міхаіла Мураўёва: *«Няма чаго нам узбройвацца супраць паланізму войскамі, гарматамі, паліцыяй, тайнай і яўнай... Руская адукацыя мацней за рускі штык. За якія-небудзь чатыры гады рускія школы зрабілі больш для адукацыі народа і аслаблення паланізму, чым войскі за дзесяткі год» (с. 38)*. Прачытаўшы такое ў кнізе С. Александровіча, кожны, нават слаба дасведчаны ў тонкасцях нацыянальнай палітыкі камуністычнай партыі ў савецкі перыяд, разумеў, што і ад масавага пераводу навучальных устаноў у 60–70-ыя гады XX ст. з беларускай мовы на рускую нічога пазітыўнага, акрамя разбурэння этнакультурнага патэнцыялу беларускага народа, нельга было чакаць. Пісаць жа пра гэта адкрытым тэкстам было не толькі небяспечна, але і не рэальна дайсці да чытача з-за жорсткай савецкай цэнзуры.

Цытатаў падобнага зместу ў кнізе была процьма, таму як бы яе аўтар ні спрабаваў схаваць свой погляд, сваё стаўленне да сучасных яму працэсаў дэнацыяналізацыі беларускай культуры, гэтага зрабіць не ўдалося. Не раз даводзілася і мне чуць ад прадстаўнікоў з дэнацыяналізаванай інтэлігенцыі, што дадзеная кніга напісана з пазіцый, якія супярэчаць прагрэсіўным прынцыпам сацыялістычнага інтэрнацыяналізму. Асабліва запамяталася адно з пасяджэнняў вучонай рады Інстытута гісторыі Акадэміі навук БССР, якое праводзілася неўзабаве пасля выхаду ў свет кнігі «Пуцявіны роднага слова». На парадку дня рады гэтае пытанне не стаяла, але ў сваім выступленні кандыдат гістарычных навук Яфрэм Карнейчык *(на працягу 1946–1950 гг. працаваў намеснікам дырэктара Інстытута гісторыі партыі пры ЦК КП(б)Б; у 1969 г. выдаў напісаную з пазіцый нацыянальнай палітыкі бальшавіцкай партыі кнігу «Беларуская нацыя. Гістарычны нарыс»)* назваў Сцяпана Александровіча махровым беларускім нацыяналістам, якога нам, гісторыкам, трэба як след выкрыць. На гэтыя словы з залы пасяджэнняў пачулася ад маладога навукоўца трывалай навуковай арыентацыі Міхася Біча рэпліка: *«Ён жа татарын па нацыянальнасці!»*, на што быў адказ: *«Нічога, дабяромся і да татарына»*. Пасля такога кароткага дыялогу выступоўца працягваў выказваць свае крытычныя заўвагі датычна немарксісцкіх

поглядаў С. Александровіча на беларускае пытанне. Мне не даводзілася сустракаць у друку наконт гэтага палемікі Я. Карнейчыка з С. Александровічам. Магчыма яе і не было, бо апанент беларускага нацыяналіста татарскага паходжання 18 студзеня 1972 г. адышоў у лепшы свет.

Сцяпан Александровіч ніколі не належаў да палахлівага дзесятка. Ушчуванні за беларускі нацыяналізм у зоркавы час пабудовы камунізму ў СССР, што павінна было прывесці да канчатковага знікнення міжэтнічных адрозненняў савецкіх народаў, ніколькі не падзейнічала на характар далейшых даследаваняў. Беларуская нацыянальная ідэя на ўвесь свой рост дэмінавала і ў яго наступных творах: «Вальнадумца з-пад Нясвіжа Аляксандр Незабытоўскі» *(1975)*, «Кнігі і людзі» *(1976)*, «Слова – багацце» *(1981)* і інш.

Як і многіх даследчыкаў, С. Александровіча ўвесь час цікавіла праблема ўдзелу беларусаў у народніцкім руху. Недахвату ў такой літаратуры ў нас быццам бы і не існавала, асабліва пасля выхаду ў свет у 1972 і 1976 гг. кніг Сусаны Самбук «Революционные народники Белоруссии (70-е – начало 80-х годов XIX в.)» і «Общественно-политическая мысль Белоруссии во второй половине XIX века». Аднак з гэтай шматпланавай праблемы аўтары разглядалі пераважна толькі палітычны, сацыяльна-эканамічны аспекты, свядома ўхіляючыся ад асвятлення нацыянальнага, хаця ва ўмовах Беларусі 70-х – 80-х гадоў, калі тут дзякуючы старанням ідэалагічнага партыйнага апарату так моцна разгулялася культурна-моўная асіміляцыя, менавіта гэты аспект набыў найбольшую актуальнасць. Людзям трэба было паказаць, што нам і раней даводзілася сутыкацца з гэтай пачварнай з'явай, што і ў нас ёсць багаты вопыт змагання як з паланізацыяй, так і з русіфікацыяй, што нацыянальная ідэя хвалявала прагрэсіўныя колы беларускага грамадства вельмі даўно, таму пра яе нельга забывацца і ў XX стагоддзі. А забывалася яна па віне тых, хто фармаваў тады грамадскую свядомасць народа.

Сцяпан Александровіч знайшоў вельмі выдатны сродак наблізіць людзей да беларускай нацыянальнай ідэі. Шукаў жа яе сумесна са сваёй дачкой Ірынай Александровіч у творах беларускіх народнікаў. Пошукі закончыліся выданнем у 1983 г. кнігі «Публицистика белорусских народников. Нелегальные издания белорусских народников *(1881–1884)*». У яе ўвайшлі дагэтуль недрукаваныя ў нас «Письма о Белоруссии», «Послание к землякам-белорусам» і поўны тэкст нелегальнага рускамоўнага часопіса «Гомон» *(№ 1,2)*, якія выдавала беларуская фракцыя партыі «Народная воля» ў Маскве. Для многіх чытачоў гэтай кнігі было сапраўдным адкрыццём, калі з яе старонак яны даведаліся, як далёка наперад рушылі нашыя народнікі ў распрацоўцы асноўных палажэнняў беларускай нацыянальнай ідэі. Нягледзячы на страшэнную фальсіфікацыю польскімі і рускімі даследчыкамі этнічнай гісторыі беларускага народа, яго найлепшыя прадстаўнікі, што ўдзельнічалі ў народніцкім руху, і самі верылі і чытачам з зайздраснай пераканальнасцю даказалі, што беларусы – гэта не палякі, і не рускія, а самабытны этнас, таму мае ўсе падставы змагацца за сваю «федэратыўную самастойнасць» у складзе Расіі.

Мы і сёння павінны быць удзячнымі Сцяпану і Ірыне Александровічам, што ні дзесьці ў архіўных крыніцах альбо ў дарэвалюцыйных перыядычных выданнях, а ў падрыхтаванай імі кнізе можам прачытаць такія надзённыя словы: *«Гістарычны прагрэс заключаецца ў тым, што чалавецтва, уваходзячы ўсё ў больш і больш блізкую сувязь, у той час дзіферэнцыруецца для вольнага развіцця і праяўлення ўсякай нацыі ў цэлым чалавецтве, усякай грамадскай самастойнай групы ў кожнай нацыі і ўсякай чалавечай асобы ў гэтай грамадскай групе. Без усведамлення сваёй асобы кожным чалавекам народ быў бы быдлам; без усведамлення сваіх асаблівасцяў кожным народам такім быдлам было б усё чалавецтва. Гісторыя чалавецтва заключаецца менавіта ў тым, што з першапачатковай абыякавасці дзікіх народаў стала вылучаюцца* ***асобы народаў*** *гістарычна цывілізаваных»* (с. 109). Усё гэта крайне не стыкавалася з палітыкай партыйных і савецкіх органаў Беларусі па нівеліраванні культурна-моўных адрозненняў яе карэннага насельніцтва і нацыянальных меншасцяў. Не стыкуецца яно і сёння, паколькі не забяспечваюцца разумныя суадносіны паміж беларускім і рускім фактарамі ў нацыянальна-культурным і моўным жыцці краіны.

І на момант з'яўлення ў свет кнігі «Публицистика белорусских народников», і зараз шмат карысці можна ўзяць ад азнаямлення з такім месцам на яе 25-й старонцы: *«Мы бачым перш за ўсё, што наша радзіма спіць сном непрабудным і толькі зрэдку прачынаецца, каб зірнуць, ці не з'явіўся хто-небудзь разбудзіць яе ад сну, дапамагчы ёй... Але, заўважыўшы, што будзіць з'яўляюцца не свае сародзічы, а людзі, чужыя народнага жыцця, яна зноў засынае, уяўляючы сабою нібы зачараванае царства з удушлівай атмасферай, у якой не толькі няма моцы рухацца, але і дыхаць няма чым...».* Няпоўнае прабуджэнне беларусаў ад летаргічнага сну, архінізкая іх нацыянальная актыўнасць прычыніліся да таго, што за дзесяць гадоў палітычнага незалежнага жыцця мы не стварылі сапраўднай суверэннай дзяржавы, не выйшлі з эканамічнага застою, не зрабілі аніводнага кроку, каб спыніць этнакультурнае выміранне карэннага насельніцтва краіны, што не прыносіць аніякай карысці і яе нацыянальным меншасцям. Самыя старажытныя з іх украінская, татарская, яўрэйская, больш здольныя жыць і жывуць у рускай культурна-моўнай стыхіі, а не ў сваёй уласнай нацыянальнай.

Лёс не наканаваў С. Александровічу доўгага веку. Яго зямное жыццё скончылася 1 мая 1985 г., калі ішоў 65-ы год і можна было працягваць займацца любімай працай, для якой ужо існавалі непараўнальна больш спрыяльныя ўмовы. Не сумняваюся, што С. Александровіч актыўна далучыўся б да мастацкага, публіцыстычнага паказу мінулага і сучаснага татарскай супольнасці, якую ён абмінуў у сваіх даследаваннях, як гэта рабілі тады і прадстаўнікі ўсіх іншых нацыянальных меншасцяў Беларусі. Не была моднай такая тэматыка. Затое ўсяляк заахвочвалася напісанне прац пра фармаванне ўяўнай новай гістарычнай супольнасці – савецкага народа. З вялікай радасцю вітаў і браў бы С. Александровіч актыўны ўдзел у нацыянальна-адраджэнскім руху татараў, не адрываючы яго ад беларускага культурна-моўнага жыцця, якому аддаў столькі творчых сіл і энергіі. Смерць не дазволіла заняць пачэснае месца на правым фланзе змаганцаў за

татарскую справу, якая і тады і сёння мае вялікую патрэбу ў сапраўдных адраджэнцах.

Шмат з таго, што ўжо зроблена і робіцца дзеля вяртання беларускіх татараў да сваіх этнакультурных і рэлігійных вытокаў, несумненна, моцна цешыла б С. Александровіча. Ён цалкам падзяляў бы, што гэты архіважны і надзвычай важны працэс многія з кіраўнікоў татарскага адраджэння цесна ўвязваюць з карэннымі нацыянальнымі інтарэсамі беларусаў як тытульнага народа краіны, бо якраз і сам нязменна трымаўся такой пазіцыі.

Сёння ў нас дастаткова падставаў называць шчырымі паслядоўнікамі С. Александровіча даволі вялікую колькасць актывістаў татарскага нацыянальна-культурнага і рэлігійнага адраджэння на беларускай зямлі. Не толькі ў сваім этнічным асяроддзі, але і ў колах нацыянальна-зарыентаванай часткі беларускага народа заслужана вялікім аўтарытэтам карыстаюцца віцэ-прэзідэнт Згуртавання «Зікр уль-Кітаб», дацэнт Беларускага дзяржаўнага педагагічнага універсітэта імя Максіма Танка Ібрагім Канапацкі, які першым сярод выкладчыкаў гэтай прэстыжнай у рэспубліцы навучальнай установы пачаў працаваць са студэнтамі на беларускай мове і нязменна карыстаецца ёю падчас удзелу ў рознага роду мерапрыемстваў нацыянальна-патрыятычных груповак краіны.

Сваю бясконцую любоў да роднай татарскай супольнасці не адрывае ад беларускай глебы вечная ў творчых памкненнях Разалія Александровіч. Выдадзены ёю сёлета сумесна з Таццянай Нескаромнай дапаможнік для педагогаў дашкольных устаноў «Зямля з блакітнымі вачыма» не мае аналагу ў такога жанру айчыннай педагагічнай літаратуры. Несумненна, напісаць такую каштоўную і для выхавацеляў дашкольных устаноў, і бацькоў дзяцей дашкольнага ўзросту кнігу, дапамагло, што адзін з яе аўтараў − Разалія Александровіч − пэўны час працавала ў адзіным у даперабудовачным Мінску беларускамоўным дзіцячым садзе, дзе з дапамогай вопытных, высокага грамадзянскага абавязку педагогаў зразумела цану нацыянальнага фактару ва ўзгадаванні дзяцей. Там, дзе сёння педагогі творча выкарыстоўваюць згаданы дапаможнік, дашкольнікі выхоўваюцца шчырымі патрыётамі роднай Бацькаўшчыны, любяць і паважаюць культуру і мову сваіх продкаў.

Ніколі не забудуся на ўрачысты вечар у памяшканні тэатра музычнай камедыі ў Мінску, што ладзіўся з нагоды 600-годдзя першых татарскіх пасяленняў на Беларусі. Зала была перапоўнена. Прысутнічалі і госці з блізкага і далёкага замежжа. Па завядзёнцы выступоўцы карысталіся толькі рускай мовай. І раптам парушылася навязаная нам чужынцамі моўная традыцыя. З вуснаў абаяльнай таркі Айшы Александровіч *(ураджэнкі Узды)* палілася мілагучная беларуская мова − прыродная, адзіна родная для гэтай зямлі. Сярод прысутных усталявалася магільная цішыня. З такой увагай, як выступленне Айшы Александровіч, мо не слухалі ні адну з прамоў высокіх афіцыйных асобаў ці кіраўнікоў татарскай абшчыны на Беларусі.

У поўнай адпаведнасці з традыцыямі С. Александровіча жылі і тварылі Якуб Якубоўскі і Адам Александровіч, якія колькі гадоў таму развіталіся з зямным жыццём. Першы ўвайшоў у нашу гісторыю як актыўны ўдзельнік сучаснага татарскага нацыянальна-культурнага адраджэння, як адзін з заснавальнікаў і першы рэдактар татарскага беларускамоўнага штоквартальніка «Байрам». Дзякуючы яго старанням гэтае перыядычнае выданне ўжо з першых нумароў стала вельмі папулярным як сярод татарскіх, так і беларускіх чытачоў.

Найвялікшая заслуга ўраджэнца і колішняга жыхара Узды Адама Александровіча перад Беларуссю – яго бясцэнны ўклад у нацыянальна-патрыятычнае выхаванне школьнай моладзі, што аўтар гэтых радкоў зведаў на сабе яшчэ ў далёкім і страшным 1941/1942 навучальным годзе. Шмат стаpанняў ім укладзена дзеля заснавання ў 1981 г. Уздзенскага гісторыка-краязнаўчага музея і разгортвання яго дзейнасці. Калі мне і многім маім прыхільнікам даводзілася весці змаганне з мясцовай і рэспубліканскай бюракратыяй за вяртанне зліквідаванай гістарычнай назвы майго роднага мястэчка Магільнае, ні ад кога я не меў такой падтрымкі, такіх карысных парадаў, як ад уздзенскага татарына Адама Александровіча.

З радасцю можна было б пералічваць і далей многіх татараў нашага краю, карані якіх сягаюць у далёкія часы Вітаўта, што проста не дае ім *(татарам)* уявіць сваё жыццё па-за межамі беларускіх культурна-моўных рэалій. Яшчэ не паспеўшы вярнуцца да сваёй роднай нацыянальнай мовы *(у што я цвёрда веру)*, якой карысталіся іх продкі, яны ва ўсіх жыццёвых сітуацыях ахвотна ўжываюць беларускую, нават прызнаючы яе за родную. Таму не можа не здзіўляць сказанае муфціем мусульман Беларусі Ісмаілам Александровічам у інтэрв'ю газеце «Звязда» *(12 кастрычніка г.г.)*: «Беларусь мы лічым другой сваёй радзімай, сваю мову мы згубілі і раней размаўлялі толькі на беларускай, зараз размаўляем на рускай і польскай... За ўсю гісторыю жыцця татар на гэтай зямлі не было ніводнага канфлікту паміж мусульманамі і карэнным насельніцтвам. І зараз няма ніякага процістаяння, нявырашаных пытанняў паміж намі». На першы погляд можа падацца парадоксам: канфліктаў, нявырашаных пытанняў з карэнным насельніцтвам Беларусі няма, а размаўляем на чужых для яго мовах – рускай і польскай *(я, аднак, так катэгарычна не выключаў бы беларускую мову з татарскага ўжытку ў нашыя дні)*. І за гэта, хачу сказаць, мы не маем нават самых нязначных падстаў абвінавачваць татараў. Калі ненажэрныя паланізацыя і русіфікацыя ледзь не дашчэнту адарвалі ад беларускай мовы яе карэннае насельніцтва, дык што ўжо казаць пра яе этнічныя супольнасці. У падобных выпадках яны, як правіла, хутчэй асімілююцца за карэнных жыхароў. Але тое, што сучасныя татары, як сцвярджае І. Александровіч, размаўляюць па-руску і па-польску, не можа не хваляваць нацыянальна-самасвядомых беларусаў, бо гэта адзіная на іх зямлі этнічная супольнасць, якая доўгія гады карысталася беларускай мовай. Нам і тут не шанцуе: ва ўсіх краінах нацыянальныя меншасці, забыўшыся на сваю родную мову, выкарыстоўваюць мову

тэрыторыі свайго пражывання, а ў нас — рускую ці яшчэ якую-небудзь. Шкада, што на Беларусі застаецца ўсё менш і менш паслядоўнікаў С. Александровіча.

Татарын з Капыля Сцяпан Александровіч быў і застанецца сумленнем Беларусі незалежна ад таго, як тут надалей будзе складвацца моўная сітуацыя, якое месца будзе займаць нацыянальная літаратура ў духоўным жыцці. Ён заслугоўвае самай высокай пашаны да сябе як з боку грамадства, так і самой дзяржавы. Не трэба чакаць яго стогадовага юбілею. Мы мусім ужо ў бліжэйшы час паставіць помнік С. Александровічу ў Капылі, назваць тут яго імем адну з вуліц, прысвоіць яго імя адной з школ гэтага населенага пункта, а таксама адной з татарскіх нядзельных школ. Такім ушанаваннем мы не толькі цалкам заслужана аддзячым С. Александровіча за важкі ўклад у беларускую справу, але пакажам і сённяшнім татарам, іншым нацыянальным меншасцям, што наш народ ніколі не забудзе тых, хто разам з ім нястомна і плённа працуе над захаваннем, узбагачэннем этнакультурнай самабытнасці агульнай для ўсіх нас Бацькаўшчыны, не хоча, каб яна аказалася ахвярой культурна-моўнай асіміляцыі.

Леанід Лыч, прафесар,

г. Мінск

ЗАМЕТКИ ИЗ ЖИЗНИ ОДНОЙ ТАТАРСКОЙ СЕМЬИ В 20-м ВЕКЕ

В наши дни в период повышенного внимания к проблемам культурного наследия и современного развития народов и национальных меньшинств различных стран публикация материалов о жизни татарской семьи как социальной микроячейки этнической общности белорусско-польско-литовских татар, активно участвующей в формировании их национального самосознания и являющейся носителем этнических черт, семейных обычаев, обрядов, взаимоотношений с окружающими инонациональными членами общества и др., имеет важное познавательное и историческое значение.

Прошедшее 20-е столетие оставило в жизни многих народов и народностей мира много тяжёлых и противоречивых воспоминаний. Тяжёлым оно оказалось и для белорусско-польско-литовского татарского меньшинства, проживающего уже более шести веков в центре Европы среди гостеприимных и толерантных белорусского, литовского и польского народов. Это меньшинство на протяжении всего многовекового периода существования, в том числе и благодаря организующему влиянию семьи, пыталось сохранить и частично

сохранило свой этнический островок со сравнительно небольшой *(порядка 6–10 тыс. человек)* этнической общностью людей с религией Ислама, с особым психическим складом, бытом, традициями, духовной культурой и этническим самосознанием. 20-й век, с точки зрения сохранения этих этнических признаков, был тяжёлым и неблагоприятным, главным образом вследствие бурно развивающихся в этот период ассимиляционных процессов и губительного влияния в течение более 70-летнего периода атеистической и коммунистической идеологии на религию и всё национальное развитие.

Для сохранения основополагающих признаков татарского национального меньшинства определяющую роль играло и играет абсолютная численность татарских общин, от которой зависит количество внутриэтнических и межэтнических связей, а также характер их расселения среди белорусского, польского и литовского народов. Поселившееся в своё время в Великом Княжестве Литовском весьма небольшое количество татар оказалось дисперсно расселенным среди уже проживающих там народов. Они мало селились в крупных городах *(Минск, Вилнюс)*, а в большей степени в сельской местности или местечках как промежуточных пунктах между городом и деревней, особенно характерных для Западной Беларуси *(Клецк, Ляховичи, Мир, Слоним, Узда, Смиловичи, деревни Орда, Иваново, Муравщизна и др.)*. В местечках татары, занимающиеся в основном сельским хозяйством и гарбарством, компактно населяли окраинную часть города, представляющую как бы татарский микроанклав его, в центре этих местечек жило весьма небольшое число государственных служащих с семьями и основная часть евреев-ремесленников и торговцев, что создавало основу для регулярного их межнационального общения. Так как конечной формой дисперсного расселения в одном населенном пункте являлась отдельная семья, то такой тип расселения оказался в целом разрушительным для сохранения внутринациональных связей. Однако, в отличие от крупных городов, в сельских поселениях и местечках, благодаря автономному там расселению, сохранялись большее обособление от окружающего инонационального населения, более тесные общинные связи и больше соблюдались национально-религиозные традиции, что способствовало более длительному сохранению религии и традиционной татарской культуры с особым образом жизни и обычаями.

Мечеть в г. Клецке, построена в 1881 г., сгорела в 1944 г.

Роль семьи в этих этнических процессах была весьма сложной и ответственной. Хотелось бы на примере одной семьи из г. Клецка – семьи Александровичей показать влияние некоторых исторических событий 20-го века на социально-экономические и

Семья Александровичей в предвоенное время (1939 г.): слева направо мать Айша, Якуб, отец Мустафа, Измаил, стоят Адам и Хасень.

этнические процессы в её жизни. Члены этой семьи и её потомки жили в Западной Беларуси при Польше, в период фашистской оккупации и продолжают жить в настоящее время. Глава семьи Александрович Мустафа Иосифович и его жена Айша Алеевна, также из рода Александрович, родились ещё в конце 19-го века в Клецке в многодетных татарских семьях. В семье отца было 7 детей, в семье матери – 8, причём все эти дети всю жизнь прожили в Клецке, где все умерли по возрасту и похоронены на мизаре в Осмолово, что в 10 км от Клецка. Татарские семьи в Клецке стремились жить по соседству. Переулок Татарский, где жили наши родители, в значительной степени состоял из семей рода Александровичей, в центре переулка на участке, выделенном в конце 19-го века нашим дедом, стояла мечеть, которую окружали татарские дома и огороды.

Наши деды поддерживали традиции в прямой преемственности от поколения к поколению – жили в деревянных срубных домах с печным отоплением, наземная изба соединялась либо с гарбарным отделением дома, либо с хозяйственными постройками. Дома ничем не отличались от домов белорусских жителей. Пища наших предков самым непосредственным образом была связана с социально-экономическими условиями их жизни. Значительная часть татарских семей питалась продуктами, получаемыми из своего индивидуального хозяйства, лишь изредка приобретая на рынках и в магазинах бакалейные и другие товары. Пища, в основном, содержала растительные продукты *(мучные, крупяные, овощные, мясные из говядины и курицы, картофель)*, а также русско-белорусские борщи, галушки, лапша и др. В первой половине 20-го века вопросы рационального питания, диеты, витаминов, калорийности пищи почти не стояли. Национальная особенность в питании наших дедушек-бабушек, сохранившаяся до наших дней, сказывалась в изготовлении по праздничным дням традиционных национальных блюд – колдуны, пироги, перекаченики, белюши. Использование свинины в пищу категорически запрещалось, конина иногда появлялась.

После джума-намаза в Клецкой мечети (1938 г.): в центре имам Мустафа Александрович, слева от него имам Варшавской мечети Али Воронович и члены нашей семьи: Адам (верхний ряд, 3-й слева), Хасень (третий ряд сверху, первый слева), Измаил – сидит на полу напротив отца, Якуб – сидит среди детей

В семьях наших предков основным языком общения был белорусский, и только в 30-х годах и до Второй мировой войны начало распространяться двуязычие белорусского языка с польским, а после прихода советской власти в 1939 г. вторым языком, наряду с белорусским, стал распространяться русский. Влияние духовной культуры *(науки, литературы, музыки, театра)* на жизнь наших предков было весьма ограниченным. При архаическом состоянии культуры отсутствовала письменность, а система образования в земских и церковно-приходских школах была очень несовершенной и ограниченной. У татар существовали духовные школы при мечетях, обучение в которых велось на труднодоступном арабском языке по Корану, а в школах – на трудном польском языке, имевшем ограниченное распространение в быту. Система среднего и высшего образования имела определённые материальные, сословные и частично национальные ограничения. Всё это тормозило культурное и этническое развитие как всего белорусского народа, так и проживающих вместе с ним татар.

И всё же предки нашей семьи в то далёкое время отличались определённым стремлением к восприятию нового и прогрессивного. Так, брат моей бабушки по отцу Иосиф Якубовский оказался среди нескольких татар г. Клецка, эмигрировавших ещё перед Первой мировой войной в Москву в поисках лучшей жизни. После получения там образования все они впоследствии стали крупными

специалистами в области мостостроения, железнодорожного транспорта, а также Министерства металлургии и тяжёлой промышленности. По уровню своей жизни они значительно превосходили своих клецких родственников, свидетельством чего являлись ежегодные их визиты в Клецк, дорогие подарки родным и чаевые извозчикам в виде золотых рублей. Иосиф Якубовский в период Великой Отечественной войны работал помощником министра тяжёлой промышленности СССР тов. Тевосяна по созданию танковой промышленности Урала.

Первая половина самостоятельной жизни моих родителей проходила в тяжёлых социально-экономических условиях рыночной экономики в буржуазной Польше. Мой отец Мустафа Иосифович имел лишь начальное общее и духовное образование, однако отличался врождённым рассудительным умом, тактом, сообразительностью, спокойным уравновешенным характером и большой тягой к знаниям и самообразованию. Он уважительно и добросовестно относился к труду, к окружающим его людям, экономно и бережно использовал сырьевые, денежные и материальные средства. С приобретением жизненного опыта способен был принимать правильные решения в сложных жизненных ситуациях. Женился отец в начале 20-х годов на Айше Алеевне Александрович, также коренной клецкой татарке из дворянского рода, которая в 1917–1920 гг., после получения начального образования, была в эмиграции в г. Оренбурге и работала там кассиром в центральном универмаге. После окончания Первой мировой войны и перехода Западной Беларуси и г. Клецка к Польше мать, несмотря ни на какие уговоры *(директор универмага – башкирский татарин – предлагал ей выйти за него замуж)* и испугавшись бытовавшего там многожёнства, немедленно возвратилась в Клецк. Так же как и отец, она была глубоко верующей мусульманкой – была одной из немногих женщин клецкой парафии, которая за свою жизнь прочитала *(перепела)* 21 раз Священный Коран во время месяцев Рамазан.

После создания новой семьи и особенно после рождения 4 сыновей: Адама в 1923 г., Хасеня в 1924 г., Измаила в 1929 г., Якуба в 1934 г. материальные условия жизни стали тяжёлыми, они целиком зависели от стартовых возможностей семьи. Последние, к сожалению, были не большими. Так, предки родителей на протяжении многих лет владели землёй в количестве около 10 га в полевых условиях и достаточно большими приусадебными участками, которые передавались затем по наследству членам своей семьи, в основном, мужской её части. Поскольку у моего отца было ещё два брата, то ему в наследство досталось около 3 га земли и 0,5 га приусадебных огородов. Этот надел земли был недостаточным для дальнейшего его раздела между четырьмя сыновьями. Поэтому вопросы быта и выживания нашей казалось бы сравнительно обеспеченной семьи, в условиях предвоенной Польши были не праздными. При отсутствии средств механизации и преобладающем ручном труде в сельском хозяйстве и огородничестве жизнь была тяжёлой, так как чем больше было земли, тем больше необходимо было работать на ней, а блага труда, в основном, зависели

от числа трудоспособных членов семьи. Для обеспечения многодетной семьи необходимо было искать дополнительные источники доходов. Вторая профессия клецких татар — гарбарство в нашей семье не прижилась, так как условия труда при обработке кож были очень тяжёлыми *(ручной труд, антисанитария, отсутствие средств техники безопасности и др.)*.

Занимая активную позицию в жизни, отец непрерывно повышал своё самообразование, успешно овладел польским языком и польской грамотой. Уже в 30-летнем возрасте, благодаря благожелательному отношению к людям, он стал на общественных началах доверенным лицом магистрата г. Клецка, выполняя функции уполномоченного по оказанию материальной помощи малообеспеченным людям *(opiekun spoteczny)*. В 35-летнем возрасте, в период проведения «хуторизации» земель, он на общественных началах был избран крестьянами г. Клецка своим уполномоченным при геодезическом управлении для улаживания конфликтных ситуаций при выделении новых участков земли. С этой обязанностью наш отец справился отлично, так как после проведения этого довольно склочного мероприятия в городские власти практически не поступало жалоб. В последующем наш отец принимал активное участие в культурной и религиозной жизни мусульман г. Клецка. В 1936 г. он принимал участие в съезде мусульман Польши в г. Варшаве и других мероприятиях.

Оставаясь истинным мусульманином и верно соблюдая исламские традиции, наш отец ещё в детстве весьма добросовестно относился к изучению татарской религии, Корана и к исполнению всех мусульманских обрядов, благодаря чему он в 30-летнем возрасте в совершенстве, не имея высшего духовного образования, овладел необходимыми знаниями и навыками для исполнения должности имама. В этой связи ещё в середине 30-х годов по рекомендации вильнюсского муфтията он был рекомендован на должность имама мечети в д. Некрашунцы в районе г. Лиды. Это место было весьма привлекательным, так как кроме должности имама при мечети там было около 15 га парафиальной земли. В этой мечети отец отправил пятничный Джума-намаз, затем состоялась его встреча с доброжелательной татарской диаспорой. Однако переезд туда не состоялся главным образом вследствие того, что вскоре в 1938–1939 гг. наш отец был избран имамом клецкой мечети вместо ушедшего с этого поста имама Я. Ждановича *(отец умер в 1978 г. в возрасте 80 лет, мать — в 1983 г. в возрасте 87 лет, похоронены в Осмолово под Клецком)*.

В связи с тяжёлым социально-экономическим положением сельских тружеников в довоенное время особо остро стоял вопрос о судьбе подрастающих детей, в частности о получении ими специального или общего образования. В условиях капиталистической Польши эта проблема была весьма сложной по ряду причин. Одна из них и самая главная — это отсутствие финансовых средств на оплату обучения *(порядка 30 злотых за обучение и 30-40 злотых за проживание в общежитии — бурсе ежемесячно, что в пересчёте на продукт сельского хозяйства — рожь, при*

её цене 2 злотых за пуд, это 35 пудов в месяц), что было не под силу малоземельным крестьянам. В самом Клецке не было никаких специальных и общеобразовательных учебных заведений, кроме 7-летней начальной *(повшехной)* школы. Кроме того, конкурировать с городской молодёжью нам – выходцам с глубокой периферии и слабо владеющими польским языком, было довольно сложно. Вот почему старший сын нашей семьи Адам после окончания в Клецке 7-летней школы проучился затем в ремесленной школе в г. Лунинце всего лишь около года и затем возвратился домой. Я после окончания школы и перед поступлением в гимназию проходил репетиторские курсы, но средств для их оплаты *(25 злотых в месяц)* хватило лишь на два месяца. Однако после этого мне удалось всё же поступить перед самым началом войны 1939 г. в торговую гимназию в г. Косово, но заниматься в ней мне не довелось.

Проблема получения образования существенным образом разрешилась после освобождения Западной Беларуси советскими войсками в 1939 г. Среднее и высшее образование стало бесплатным, причём среднее образование в школе стало доступным даже в Клецке. В начальный переходный период, однако, со стороны советской власти появилось определённое недоверие к уровню польской школы, в связи с чем нас, 17–18-летних переростков, окончивших ранее польскую семилетку, перевели вместе с 12-летними детьми в 5-й класс советской школы, что вызывало определённое недовольство и апатию у более взрослых учащихся. Всем переросткам предложено было «добровольно-обязательно» поступать в профессиональные школы ФЗО *(фабрично-заводское обучение)* для получения профессии будущих строителей коммунизма.

В общем, с освобождением Западной Беларуси в жизни её народов, в том числе и нашей семьи, начались качественно новые процессы, вызванные практическим действием народовластия и атеистической и коммунистической идеологии. В первую очередь кормилица-земля, опора и фундамент нашей жизни, стала не нашей частной собственностью, а государственной. Огороды и приусадебные участки, как источник существования многих татар, стали массово ликвидироваться путём осуществления на их месте новых застроек. Но особо опасными и тревожными стали политические процессы, связанные с вывозом-депортацией невинных людей в Сибирь, Казахстан и в другие неизвестные страны. Люди совершенно не знали – кого, когда и за что вывозят и будут вывозить в дальнейшем. В первую очередь там оказались семьи осадников, поселенных вокруг Клецка после Первой мировой войны, затем бывшие польские чиновники, более зажиточные крестьяне, владельцы магазинов и даже те, кто был настроен просоветски и т.д. Наша семья, и особенно отец, как имам клецкой парафии, в это время жила как на пороховой бочке, моральное состояние всех членов семьи было подавленным, необходимые вещи были уже упакованы и сухари были высушены, жили в ожидании с дня на день новостей в течение почти двух лет.

В период немецко-фашистской оккупации Беларуси экономическая и этническая жизнь нашей семьи мало чем отличалась от

Могила Мустафы и Айши Александровичей на мизаре в Осмолово

довоенной. В политическом плане жизнь была очень опасной и тревожной: ежедневно и ежечасно существовала реальная опасность быть убитыми немцами. Молодых людей непрерывно вербовали либо в полицию, либо в белорусскую армию, либо вылавливали для вывоза в Германию. Молодым людям старше 16 лет без штампа о трудоустройстве появляться в городе было опасно. Мне по счастливой случайности удалось в начале устроиться чернорабочим на клецкой ткацкой фабрике, затем определённое время прозаниматься на бухгалтерских курсах, а последние полгода оккупации пришлось скрываться от мобилизации в национальную белорусскую армию *(самаахову)*. Старший брат Адам в это время оказался загнанным как зверь в железной клетке – он также скрывался от мобилизации в самаахову, его дважды хватали немецкие жандармы для вывоза в Германию и дважды удавалось ему от них откупаться, он неоднократно устраивался подсобником на временные работы в городе, но его тут же сокращали. Поэтому он непрерывно искал возможности получения какой-либо специальности и стабильного трудоустройства. У него были некоторые контакты с представителями татарской молодёжи из вильнюсского региона, с которыми перед самым наступлением советских войск в 1944 г. он выехал на экскурсию в Австрию. Как стало позже известно, он после окончания войны там окончил электромеханическую школу и затем вместе с другими выходцами из Беларуси

эмигрировал в США *(Нью-Йорк)*. Там же он женился, создал семью и длительное время работал механиком газовых турбин на энергоузле города. В настоящее время находится на пенсии и на общественных началах является имамом Нью-Йоркской татарской мечети.

На вопрос о том, почему во время оккупации татарские моло-

Во время молебна на мизаре в Осмолово (в конце 20-го в.)

дые ребята не шли в партизаны, хотелось бы сказать следующее: г. Клецк, Клецкий район и почти вся Барановичская область не были партизанским краем, в нём даже бывшие многие советские и военные служащие, а также заключённые в гетто евреи не находили путей к партизанам. Местное население было смертельно предупреждено фашистами о поголовном расстреле всех родственников за возможную связь с партизанами. Кроме того, воспитание нашего поколения, окончившего к тому времени польскую начальную школу и 5–6 классов советской школы, было далёким от советского патриотического воспитания. Для него неизвестными были понятия Родины, патриотизма и литературы типа «Как закалялась сталь» и др.

В военное и послевоенное время наш отец Мустафа Иосифович продолжал оставаться имамом и добросовестно в течение 15 лет исполнял обязанности муллы клецкой парафии. На этом посту ему пришлось пережить много приятного и неприятного. Представляла ли татарская микродиаспора в Клецке какую-либо опасность для советского государства, со стороны которого она и особенно её мулла в течение всего послевоенного времени заслуживали такого особого внимания? Что собой представляла эта диаспора?

Адам с семьей за рубежом (1967 г.)

При оптимальном количестве проживающих там татар в 220 душ, или 30–35 семей, большинство из них не имело даже начального образования, у ней не было интеллигенции и элиты, а были обычные труженики сельского хозяйства и гарбарства. Политикой никогда не занимались, в партиях, движениях и акциях никогда не участвовали. На молебен в мечеть *(до 1944 г., а затем на мизар в Осмолово)* собиралось не более 15–20 мужчин и 20–30 женщин, в основном преклонного возраста, не знающих арабского языка и перевода Корана. Но советская власть и её органы в Клецке уделяли мулле столько внимания, сколько уделялось Папе Римскому или архиепископу всея Руси, за которыми стояли многомиллионные массы верующих. Отсюда непрерывное наблюдение, бдительность и подозрительность. В начале 50-х годов нам стало известно о нахождении Адама в США. Для нашей семьи это было тяжёлое время – время подробных анкет *(вплоть до дедушек и бабушек)*, подозрительности и шпиономании. Все члены нашей семьи считались с изъянами – были в оккупации, были детьми татарского священнослужителя, крестьянина-единоличника, сын которого живёт в США. Везде нас долго проверяли и даже отказывались принимать на учёбу и работу, пришлось прилагать немало усилий и упорства для продвижения в дальнейшей жизни.

В дальнейшем судьба оставшихся членов семьи сложилась поразному. После освобождения Западной Беларуси в июле 1944 г. я был мобилизован в ряды советской армии, в составе которой с конца 1944 г. участвовал в Великой Отечественной войне в Западной Польше и Германии. Награждён орденом Отечественной войны II степени, медалями «За отвагу», «За взятие Берлина», «За участие в ВОВ» и юбилейными медалями. В 1947 г. после демобилизации из советской армии я поступил в 10-й класс клецкой средней школы, после окончания которой в 1948 г. поступил на химический факультет Белорусского государственного университета в г. Минске. В 1953 г. окончил его с отличием *(с красным дипломом)*, однако при распределении был вызван в комиссию не в числе первых, как

Хасень Александрович в химической лаборатории института (1961 г.)

это практикуется в настоящее время, а последним и предложено было место не в аспирантуру, а в одном из районов Витебской области. И только через полгода с началом политической оттепели мне удалось поступить в аспирантуру при Академии наук БССР. После окончания аспирантуры и до настоящего времени уже более 45 лет работаю в Институте общей и неорганической химии Академии наук Беларуси, сначала младшим и старшим научным сотрудником, затем в течение 20 лет заведующим лабораторией калийных солей и минеральных удобрений и одновременно заместителем директора по научной работе и в настоящее время ведущим научным сотрудником. Кандидат наук с 1958 г., доктор химических наук с 1970 г., профессор с 1971 г. Ведущий специалист республики в области физико-химии и коллоидной химии поверхностно-активных веществ, разработки научных основ их действия и применения в различных технологических процессах. Основная практическая деятельность посвящена созданию в Беларуси промышленности минеральных удобрений, в том числе калийной на базе Старобинского калийного месторождения. Награждён медалью «За трудовую доблесть», опубликовано 4 монографии, более 350 научных статей и получено 145 авторских свидетельств Комитета по делам изобретений СССР, многие из которых нашли практическое применение на ПО «Беларуськалий» с существенным экономическим эффектом. Подготовлено 17 кандидатов наук, среди них один доктор химических наук, член-корреспондент АНБ.

Измаил Мустафович окончил клецкую среднюю школу в 1948 г. Занимался он отлично и к выпускным экзаменам подошёл со всеми отличными оценками, однако по некоторым обстоятельствам директор школы, чтобы не выдавать золотой медали, предложил ему самому выбрать для диплома две хорошие отметки. В этом же году он поступил на строительный факультет Белорусского государственного политехнического института, который окончил в 1953 г. После окончания института работал на целинных землях

Урала, Кахзахстана, пройдя путь от мастера, прораба до главного инженера строительного управления. С 1956 г. он работал в Минске старшим инженером в Мингорпроекте, а затем в тресте «Оргтехстрой» в должности главного инженера. Он принимал активное участие в разработке новых видов материалов, конструкций, механизмов и технологических линий по их выпуску. Награждён тремя медалями ВДНХ СССР, медалью «За трудовую доблесть», награждён премией Совета Министров БССР *(1962)*. С 1990 г. Измаил Мустафович находится на пенсии. Он активно включился в процесс возрождения Ислама среди белорусско-литовско-польских татар, занимается изучением истории татар Беларуси и особенно в последние годы восстановлением и строительством мечетей, в том числе и в столице Беларуси – г. Минске. Он является членом Белорусского общественного объединения татар «Зикр уль-Китаб» и с 1994 г. Председателем Управления Мусульманского религиозного объединения в Республике Беларусь *(муфтием)*. В 2000 г. переизбран на этот пост в четвёртый раз. В 1998 г. совершил Хадж в Мекку и Медину.

Измаил и Якуб с женами на побывке у родителей в Клецке (1961)

Якуб Мустафович также прошёл в жизни тернистый путь. Окончил он клецкую среднюю школу в 1953 г. со всеми отличными оценками, но золотую медаль ему не выдали, а в аттестате *(по известным причинам)* сделали приписку «без выдачи медали». Этой приписки было достаточно для того, чтобы закрыть путь для поступления в ВУЗы СССР. И только Институт народного хозяйства в Минске, где был недобор поступающих, осмелился зачислить его на учебно-бухгалтерский факультет. После окончания в 1957 г. этого института Якуб работал старшим бухгалтером, а затем начальником цеха Ярославской кондитерской фабрики. После возвращения в начале 60-х годов в Минск он поступил и окончил аспирантуру при Институте экономики Академии наук БССР, где затем защитил кандидатскую диссертацию. В последующем работал старшим научным сотрудником и заведующим отделом научно-исследовательского института Госплана БССР и на кафедре планирования и прогнозирования Института народного хозяйства Беларуси. С 1990 г. – доктор экономических наук, с 1991 г. – профессор. Является автором 90 научных работ. Основное направление его исследований – научно-методическое руководство и участие в разработке важнейших республиканских программ

«Схема развития и размещения производительных сил Белорусской ССР», «Комплексный прогноз социально-экономического развития Беларуси на период до 2010 г.», «Программа перехода Беларуси к рыночной экономике» и др.

Таковы вкратце некоторые штрихи из жизни в 20-м веке одной татарской семьи в Западной Беларуси.

Хасень Александрович, профессор, г. Минск

АЛЕКСАНДРОВИЧИ

Дедушка наш Александрович Магомет *(Мухаммад)* Амуратович 1867 года рождения был последним муллой в г. Узда Минской области, где проживал со своей многочисленной семьёй, занимаясь земледелием, пчеловодством, выделкой шкур. В хозяйстве имелось 13 десятин земли, 1 лошадь и 2 коровы. В первом браке *(жена Лима, урождённая Раецкая)* родилось 7 детей: Танзиля, Аминя, Фатима, Хусейн, Ибрагим, Асэя, Асан. Когда младшему сыну Асану исполнилось 11 лет *(т.е. в 1919 г.)* умерла дедушкина жена. Через год дедушка женился во второй раз на соседке своей Мерьеме и во втором браке рождаются дети: Матвей в 1921 г., Айша в 1923 г. Старшие дети уже имеют свои семьи и живут отдельно.

В 1929 г. семью дедушки «раскулачивают» и в составе 6 человек, среди которых двое малолетних детей, высылают за пределы БССР в Северо-Двинский округ, город Великий Устюг. Итак, высланы:

Александрович Магомет – 62 года;
Александрович Мерьема – 54 года;
Александрович Ибрагим – 29 лет;
Александрович Асан – 21 год;
Александрович Матвей – 8 лет;
Александрович Айша – 6 лет.

Как же сложилась жизнь старших детей? Старшая дочь Танзиля вышла замуж за Мицкевича Адама *(дети Соня, Ева, Мечислав)*. Жили в м. Мир, в 1939 г. переехали в Быдгощ *(Польша)*. В настоящее время жива одна Ева *(86 лет)*.

Аминя – муж Айдагулов *(сын Матвей)*, жили в Минске *(ул. Ново-Красная 70, кв. 1)*.

Фатима – муж Латыхов Сулейман Мустафович, работал главным бухгалтером на Белорусской железной дороге, в 1939 г. арестован, дальнейшая судьба неизвестна. Фатима умерла в 1940 г. Дети Мустафа *(1920 г.р.)*, Фатима *(1922 г.р.)*, Хусейн *(1926 г.р.)*, Галина *(1932 г.р.)*, живы и проживают в Минске.

Хусейн женат на Фатиме *(из Копыля)*, дети Ева *(1925 г.р.)*, Энвер *(1927 г.р.)*. Хусейн имел незаконченное высшее образование *(политехнический институт)*. Уехал в 1925 г. в Крым. Работал учителем в татарских деревнях, позже переведён в Старый Крым. В 1944 г., как и все крымские татары, выслан с семьёй в Пермь, позже переехали в Башкирию, вслед за сыном Энвером. В дороге находились несколько суток, питались тем, что захватили из дома. Энвер в настоящее время живёт в г.Салават (Башкирия), Ева – в г. Узда.

Александрович А.М. в Крыму в гостях у брата Хоси (до ссылки): Брат Хося – сидит на стуле. Его жена Фатима и дети Ева и Энвер

Дочь Асэя *(замужем за Якубовским Сулейманом)* проживала в г. Узда. Дети – Ева, Матвей, Мустафа, Танзиля. В настоящее время Матвей проживает в г. Узда, остальные дети – в Минске.

Сын Ибрагим до ссылки на Север был женат на Гембицкой Амине и имел двоих малолетних дочерей, но перед раскулачиванием развёлся с женой и проживал с семьёй отца.

Сын Асан жил у сестры Амини в Минске, работал на Белорусской железной дороге, позже, в 1928 г., поступил в Белорусскую военную школу на артиллерийское отделение, но в 1929 г. как «социально чуждый элемент» был отчислен из ОБВШ и направлен в Узденский райвоенкомат, т.е. к моменту высылки на Север тоже проживал в семье отца. Вот как он вспоминает в своём дневнике эти страшные и мучительные дни ссылки: *«... Семью отца, брата и меня вывозят в Архангельскую область, Котласский район. С собой разрешили взять немного еды и одежды. Из дома везли на лошадях до ст. Фаниполь, где всех собирали в совхозных сараях. На второй день погрузили в товарные вагоны и только теснота спасала нас от холода. В дороге только один раз, на ст. Ярославль, по вагонам разнесли какую-то баланду с отвратительным запахом в оцинкованных вёдрах. Особую муку и неудобства приходилось испытывать людям во время остановок состава. От вагонов не разрешали отходить и под наблюдением вооружённых часовых приходилось выполнять естественные отправления. Как это было унизительно! Ведь одновременно здесь были мужчины, женщины и совсем молодые парни и девушки. Где-то через неделю эшелоны прибыли на ст. Котлас. Эшелон поставили под разгрузку на территории «Заготзерна». Всех нетрудоспособных поместили в складах для зерна, здесь же были старики, дети и матери с малыми детьми. Остальных*

сразу же погнали на работу в урочище Макариха недалеко от Котласа. Там строили огромные бараки типа шалашей без окон.

Александрович А.М., 1930

Посреди стояли двухъярусные нары. Часть людей тут же отправили на лесозаготовки, строительство бараков и раскорчёвку площадей. А зимы в Архангельской области суровые. Моего отца и мачеху с детьми из Котласа вместе с другими отправили на лошадях в г. Великий Устюг, где они были помещены в церкви. Там уже были приготовлены трёхъярусные нары. Вот так старики и доживали свои последние дни. Меня и брата оставили в Макарихе на стройке. В сильные морозы приходилось обматывать обувь мешковиной, ночевать в бараках-шалашах на голых нарах, подложив под бок сырые портянки, чтобы к утру они могли просохнуть. О питании я ничего не пишу, потому что всегда хотелось есть и никому до нас не было дела».

Пережить суровую зиму в Архангельской области в неотапливаемой церкви смогли немногие. Чтобы спасти своих младших детей, дедушка отправляет их в Узду, к родственникам с кем-то из знакомых. Вскоре умерла его жена Мерьема и уже ничто не удерживает дедушку от побега. Он возвращается в Узду. Вспоминает самая младшая из детей – дочь Айша: *«... В спальне сидел старый человек с седой бородой. Меня подвели к нему. Он погладил по голове и сказал: «Иди гуляй, деточка!» Дочери не могут приютить своего отца, так как все боятся преследования властей. Дедушка уезжает в Минск, но стоит ему появиться в доме у дочери Фатимы, как тут же пришли с обыском сотрудники НКВД. Его чудом*

не обнаружили: он лежал в спальне под периной. Дедушка уходит. Уходит навсегда. Куда он ушёл? Где его могила? Мы ничего не знаем о последних днях последнего имама Узды...»

Александрович Асан Магомедович, 1948 (Таким он возвратился в Узду)

Не выдержав испытаний холодом и голодом умирает в ссылке старший сын – Ибрагим. Младший Асан совершает побег из мест ссылки и приезжает в июле 1930 г. в Минск к сестре с тем, чтобы подать документы на пересмотр дела, хочет доказать властям, что он ни в чём не виноват, жил отдельно от отца, и наивно верил, что правосудие восторжествует. Однако 30 августа 1930 г. Асан вновь был арестован и обвинён по статьям 72 и 118 УК БССР в том, что как кулацкий элемент вместе с родственниками был выслан в Северо-Двинский округ, откуда бежал. По решению тройки при ОГПУ по БВО от 26 октября 1930 г. его заключили в концлагерь на три года. После окончания срока заключения остался работать на Севере как спецпереселенец и только 21 октября 1947 г. был снят с учёта, т.е. стал свободным человеком. На Севере он женился на Сретенской Капитолине Михайловне *(тоже из раскулаченной семьи)* и у них родилось 4 детей: Энвер *(1937 г.р.)*, Алла *(1940 г.р.)*, Валерий *(1943 г.р.)*, Зинаида *(1948 г.р.)*. Освоив профессию шофёра, Асан работал на стройках, подвозил горючее, заведовал хозяйством больницы в Коряжине. В 1945 г. был награждён медалью «За доблестный труд в тылу». В 1949 г. Асан с семьёй возвращается на родину – в г. Узда. Длительное время работал шофёром в артели «Экономия», позже – шофёр-приёмщик в местном комбинате бытового обслуживания. Обзаводится потихоньку хозяйством, строит свой дом и там же в Узде рождается ещё одна дочь – Татьяна *(1954)*. Об отце нашем Александровиче Асане Магометовиче можно писать очень много. Ведь ни ссылка, ни тюрьма, ни жизнь вдали от родных мест не ожесточили его, не вытравили всё то доброе и светлое, что дала ему семья и воспитание в доброй, хозяйственной мусульманской семье. Он был и остался в памяти тех, кто общался с ним, добрым, отзывчивым, справедливым, мудрым человеком. К нему, так же как и к отцу его – имаму Мухаммеду, шли за советом, за помощью, просто за добрым словом люди. А людей вокруг него всегда было очень много: он объезжал весь Узденский район, принимая заказы от населения для местного КБО *(такая в те годы была форма обслуживания населения)*, забирая в ремонт и возвращая бытовую технику. Многие, очень многие в районе знали, любили и уважали этого невысокого, с типичными татарскими чертами, улыбающегося человека. В Узденской

районной газете в те годы несколько статей было посвящено нашему отцу – Александровичу Александру Матвеевичу. Ведь с Севера в Белоруссию он возвратился не Асаном Макгометовичем, а Александром Матвеевичем, по национальности – белорус. Скончался отец 10 октября 1988 г.

А что же произошло с теми малолетними детьми Матвеем и Айшей, которых дедушка спас, отправив с Севера на родину к родственникам? Не хочется писать о том, как несладко жилось сиротам, пусть и у родственников в семьях, но не у родных отца с матерью. Матвей, повзрослев, работал в художественной мастерской. В 1940 г. был призван в армию, воевал, участвовал в освобождении Польши и Чехословакии. И всю жизнь с сожалением вспоминал, что из-за болезни не смог принять участие в параде на Красной площади в Москве, посвящённом победе над Германией. Имел множество наград. После войны длительное время работал заместителем директора магазина «Книга-почтой». Его отличали всегда доброжелательность, трудолюбие, умение руководить и работать с людьми. Александрович Михаил Матвеевич скончался в январе 1998 г.

Из 9 детей имама Мухаммеда осталась в живых самая младшая – Айша. Начинала свою трудовую деятельность в Узде – техником в БТИ. Потом закончила бухгалтерские курсы. Работала главным бухгалтером на одном из автопредприятий г.Минска. И о ней можно говорить те же слова, что и о старших её братьях: добросовестная, порядочная, трудолюбивая, добрая и т.д. Так и говорили люди, провожая её на пенсию.

Вот так сложилась жизнь одной из ветвей древнего мусульманского рода Александровичей в XX веке.

Зинаида Шешко (Александрович), г. Люблин, Польша

БРАТЬЯ КОНОПАЦКИЕ

Это они основали фанерный завод на берегу Немана, в местечке Мосты

Не каждый трудовой коллектив деревообрабатывающего комбината или мебельной фабрики концерна "Беллесбумпром" помнит историю создания своего предприятия, тем более, уходящую корнями в далекое досоциалистическое прошлое. В лучшем случае начало биографии отсчитывают с конца 20-х – начала 30-х годов – периода великой индустриализации страны Советов. Таким образом компартия – главный идеолог государства – стремилась стереть из людской памяти капиталистическое прошлое.

Иная историческая ситуация сложилась в западной части Беларуси, в которой коммунистический режим установился лишь после Второй мировой войны. Здесь восприятие прошлого у населения значительно отличается от восприятия его коренными жителями

восточной части республики. Тем более, что старшее поколение помнит себя, своих отцов свободными и "заможными" хозяевами.

Помнят и гордятся историей своего предприятия и в ОАО "Мостовдрев". Свидетельство тому — музей, созданный в Доме культуры ДОКа. Из экспонатов, представленных в экспозиции, — лишь исторические справки, фотографии, переписка с родственниками основателей фабрики да небольшой фрагмент фанеры, основной продукции завода братьев Конопацких. В 1999 году хранительница этого небольшого исторического музея мостовского предприятия Галина Мисюк вместе с работниками администрации ДОКа побывала в гостях в Польше в семьях потомков братьев Конопацких. Так между фандоковцами из Мостов и бывшими владельцами завода по производству авиационной фанеры завязалась дружба.

Свое начало «Мостовдрев» берет в 1924 году, когда один из братьев Конопацких Игнацы взял в аренду у князя Друтского-Любецкого в Щучине фанерный завод.

Спустя два года вместе с младшим братом Вацлавом они начали на берегу Немана в местечке Мосты строительство собственного такого завода. Производство возглавил старший брат Игнацы, а Вацлав, знающий иностранные языки, занялся аквизицией продукции. Иными словами, искал рынки сбыта. Исколесить мир в поисках потенциальных партнеров В. Конопацкому пришлось начиная с Дальнего и Ближнего Востока — Китай, Индия, Турция; Европы — Англия, Германия и заканчивая Соединенными Штатами и Южной Америкой, главным образом Аргентиной. Успех был колоссальным — мостовская фанера пользовалась спросом буквально во всех странах, которые посетил белорусский промышленник.

Одним из основных факторов активизации внешнеторгового баланса Польши в то время являлась вывозка необработанного лесоматериала из древесных продуктов. С первых лет независимости Польши фабриканты и правительство стремились расширить деревообрабатывающую промышленность страны, чтобы таким образом максимально сократить вывоз за рубеж сырья. Особенно отчетливо намечалось развитие клееной фанеры, выпуск которой из года в год увеличивался. И в этом немалая заслуга завода Конопацких.

Конечно же, прежде чем братья решили открыть завод, они тщательно изучили производство фанеры в Соединенных Штатах Америки. Основываясь на самых высоких технологиях, Конопацкие оснастили предприятие наиболее современными машинами и станками и ввели завод в эксплуатацию в течение 1925—1926 годов. Вскоре производство промышленников из Мостов заняло ведущее положение в деревообрабатывающей отрасли не только Польши, но и Европы. Несмотря на это, братья не переставали модернизировать оборудование, внедрять новые методы производства. Сначала фанеру делали из ольхи, и клеилась она в мокром виде. Поэтому вскоре братья выкупили у швейцарского химика патент на сухое склеивание фанеры. В результате завод стал производить эту продукцию из березы высшего сорта, которая, кстати, применялась в строительстве самолетов. Авиационная фанера пользовалась спросом не только в Польше, но и в Англии, Бельгии, Аргентине, Индии, Индокитае, Малайзии, Сингапуре, Германии. Эти страны были их потенциальными покупателями. Кроме того, на заводе производили резаную фанеру из экзотической

древесины, а также приклады, деревянные элементы для кавалерийских седел *(армейский заказ)*, из отходов – катушки для ниток. В межвоенный период в польской прессе мостовскому заводу было посвящено немало статей. Участвовали братья Конопацкие в международной ярмарке в Познани и международной выставке авиации во Львове.

Объемы выпускаемой продукции Мостовского фанерного завода непрерывно росли, и уже спустя год после его основания оборот составил 4 миллиона злотых, т.е. увеличился на 50 процентов. Ежемесячно производилось до 50 вагонов фанеры. В 1939 году на заводе в Мостах работало более тысячи человек. Братья построили целый поселок – Фабричные Мосты, в котором жило большинство рабочих; нуждающимся выделяли участки для строительства домов. Конопацкие организовали пятиклассную начальную школу, обеспечили работников медицинской помощью, построили аптеку.

В 1939 году, после советского вооруженного нападения на Польшу, Вацлав был арестован, а после принужден к работе на своем заводе. Новая власть не знала секретов производства авиационной фанеры, поэтому помощь бывшего владельца им была необходима. Вацлав пытался бежать в Румынию, но на границе его поймали и сослали в лагерь на Волге. Впоследствии бежал и присоединился к армии Андерса. Из Персии эмигрировал в Австралию, где в 1950 году и умер в Сиднее.

По-иному сложилась судьба старшего брата Игнацы. После присоединения Западной Беларуси он был вынужден уехать в Вильнюс. Во время войны заведовал фанерным заводом в Бялогоне около Кельц, который находился под немецким управлением. После окончания войны переехал во Вроцлав, где сотрудничал с заводом "Пафаваг", а также с заводом железнодорожных вагонов имени Цегельского в Познани. В 1948 году Игнацы Конопацкий был осужден как довоенный промышленник на 10 лет. В 1953 году после смерти Сталина освобожден. Работал советником по производству в древесной промышленности в Мшане Долней *(Польша)*. Умер в 1957 году в Кракове. Вот такая трагическая концовка постигла мостовских лесопромышленников.

Ныне ОАО "Мостовдрев" – одно из крупнейших деревообрабатывающих предприятий республики, в состав которого входит три цеха по выпуску мебели, а также цеха по производству фанеры и шпона, лесопильно-деревообрабатывающий, плитных материалов ДСП и ОСП. Кстати, изготовление плит ОСП в стране освоили лишь в Мостах, и применяются они успешно в строительстве коттеджей каркасного типа, в основном в странах дальнего зарубежья.

P.S. Во время командировки в Мосты попалась в руки книга очерков об истории этого района, изданная в советские годы. И более всего поразило то, что автор изобразил братьев Конопацких эдакими алчными фабрикантами, дерущими со своих рабочих ради прибыли три шкуры. Таков был образ Игнацы и Вацлава Конопацких в течении не одного десятилетия. Подумалось тогда: историю все же заново не перепишешь. Однако, право, почувствовал обиду за этих неизвестных мне до той минуты людей.

Сергей Сабадаш, г. Мосты

ПРАВДА ОБ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ

В сознании европейцев сложилось представление о том, что Османская империя с самого начала и да конца была царством невежества и деспотизма. Отчасти такое представление было навеяно упадком этой империи в 18–19 веках, но в принципе оно неверно. В период своего расцвета, в 15–16 века Блистательная Порта во многих отношениях превосходила современную ей Европу, и целью настоящей статьи является это доказать.

История этой могущественной империи начиналась с небольшого государства – Османского бейлика *(княжества)*, расположенного в Малой Азии. При бее Османе *(правил в 1281–1324)* и его сыне Орхане *(правил в 1324–1359)* Османский бейлик начинает стремительно расширяться и усиливаться, захватывая территорию соседней дряхлой Византии. Со всего мусульманского Востока сюда стекались газии – борцы за веру. И уже при Орхане османское войско появляется на Балканах. Отметим только некоторые славные победы турок-османов, потрясшие Европу: 1389 год – битва на Косовом поле, 1396 – разгром крестоносцев под Никополем, 1453 – взятие Константинополя. Но еще более важной датой является 1517 год, когда к Османскому государству были присоединены территории Сирии, Палестины, Ливана и Египта, и турецкий султан Селим I был провозглашен халифом – повелителем и защитником всех мусульман. Только с этого времени мы можем говорить о Блистательной Порте, как об универсальном исламском государстве, чья территория включала Малую Азию, Балканский полуостров и арабские страны Ближнего Востока. При султане Сулеймане Кануни *(1520–1566)* в её состав вошли также Венгрия, Армения, Ирак, а с присоединением Алжира и Ливии Средиземное море переходит в значительной мере под контроль турок-османов.

Особенно хотелось бы коснуться темы завоевания Балканского полуострова. В советской исторической науке господствовала точка зрения, что это завоевание сопровождалось неслыханными злодеяниями, насильственным обращением неверных в Ислам и привело к установлению тройного гнета над местными народами – феодального, национального и религиозного. Но историки, отстаивающие эту точку зрения, никогда не смогут ответить на вопрос, почему, например, в Болгарии после ее вхождения в состав Османской империи в 14 веке не было ни одного сколько-нибудь крупного восстания против власти вплоть до 19 века. Но мы можем ответить на этот вопрос, если рассмотрим положение религиозных меньшинств в Блистательной Порте в это время.

На самом деле, турки никого насильно в Ислам не обращали. Все немусульмане входили в так называемые миллеты – автономные религиозно-политические объединения, пользующиеся значительными правами местного самоуправления. В 16–17 веке имелись три миллета: византийский, армянский и еврейский. Все эти миллеты при условии признания верховной власти султана пользовались полной свободой культа и самостоятельностью в отношении своих внутренние дел, они имели свои суды, полицию, школы и благотворительные

учреждения. Такое положение религиозных меньшинств трудно себе представить в тогдашней Европе с её постоянными войнами между католиками и протестантами, кострами инквизиции и еврейскими погромами. Вспомним, что только в ходе Тридцатилетней войны, вызванной стремлением католической церкви уничтожить протестантов, население Германии сократилось с 20 до 7 млн. человек.

В середине 16 века 80% всего населения Балканского полуострова составляли немусульмане *(православные, иудеи и другие)*, и они были не менее лояльными подданными турецкого султана, чем мусульмане. По утверждению современников, крестьяне балканских провинций в 16 веке жили гораздо лучше, чем крестьяне соседних христианских стран, а любая османская провинция производила хлеба больше и лучшего качества, чем все немецкие земли. И недаром один монах знаменитого православного монастыря на Афоне в Греции сказал: *"Лучше чалма, чем тиара"*.

В Европе непримиримыми врагами турок-османов были господствующие там католическая церковь, князья и духовенство. Такое положение дел привело к тому, что Османская империя магическим образом притягивала всех тех, кто был притесняем в странах Запада. Так, почти все еврейские общины Германии откликнулись на обращение одного из наиболее авторитетных раввинов, Исхака Сарфати, который в 1454 году призвал своих единоверцев всячески поддерживать турок-османов и переезжать на жительство в их владения, на «новую еврейскую родину». В 1492 году религиозные фанатики под угрозой смерти изгнали сотни тысяч евреев и мусульман из Испании и Португалии. Турецкий султан Баязид II предоставил изгнанникам свое гостеприимство, выразив недоумение, как испанцы могли изгнать столь трудолюбивых и полезных подданных. Сочувствие к туркам наблюдалось и со стороны широких крестьянских масс, задавленных гнетом церкви и феодалов.

Помимо религиозной терпимости, туркам-османам было присуще отсутствие националистических предрассудков, и иноверец, обратившийся в Ислам, мог дойти до самых вершин власти. Так знаменитый великий везир трех султанов – Сулеймана I, Селима II и Мурада III Мохмед Соколлу был по национальности сербом и происходил из известного сербского рода Соколовичей. Видный османский дипломат Ибрахим-ага Мютеферрик был выходцем из бедной венгерской семьи, попавшим в плен к туркам и принявшим Ислам. Часто и честолюбивые европейцы – итальянцы, испанцы, французы и другие, не находя применения своим талантам на родине, приезжали в Османскую империю, принимали Ислам и успешно делали карьеру. В Европе таких называли ренегатами. Но вряд ли кто-нибудь может привести пример, когда эмигрант из мусульманской страны, скажем, из той же Турции, смог занять какой-нибудь высокий руководящий пост в современных демократических Германии или Франции.

Многие историки сходятся в том, что у Османской империи был реальный шанс завоевать Европу. После 1526 года, когда в сражении у Мохача турки-османы разбили венгров, хорватов и чехов, им была открыта дорога в самое сердце христианского мира, и с

этого времени вплоть до конца 17 века шли сражения на территории Венгрии и Австрии, а Вена, столица Австрии, была прифронтовым городом. Предпосылкой для таких успехов были высокие боевые качества османской армии, особенно янычар. Кстати, корпус янычар, созданный еще в 1330 году, стал первой постоянной пехотой на жалованье, и в этом турки-османы опередили европейцев. По стойкости янычары не только не уступали швейцарской пехоте, но и превосходили ее, атаки европейской рыцарской конницы на ряды янычар захлебывались. Боевое товарищество у них было исключительно тесное, несмотря на то, что это были люди из разных областей и разных народов, потому что всех их объединяла мусульманская вера. Кроме того, у турок в 15–16 веке была лучшая в мире артиллерия и прекрасный флот. Именно благодаря им были сорваны попытки европейцев закрепиться в Северной Африке, а в Испании и Италии долго ходили слухи об угрозе османского вторжения. Интересно, что османские адмиралы даже строили планы отвоевания у испанцев Америки.

Сама Османская империя вовсе не была деспотией, в которой правителю принадлежала неограниченная власть, какой обычно её представляют. Свои полномочия султан всегда осуществлял совместно с имперским советом *(дивани хумаюн)*, состоящим из высшего духовенства и крупнейших военачальников, и правилом было совместное обсуждение и принятие решений. Вся деятельность султана строго ограничивалась нормами Шариата. Поэтому в отличие от европейских монархов османский султан был ограничен в своей деятельности, в противном случае шейх-уль-ислам мог издать фетву о его низложении В 16–17 веках из 15 султанов 6 были низложены по обвинению в нарушении Шариата, двое из них были казнены. Таким образом, Османская империя была правовым государством высшего типа, в основе которого лежали не законы, придуманные людьми и часто оправдывающие аморальные поступки, а божественные установления Шариата.

Под влиянием успехов турок-османов в Европе возник огромный интерес к их опыту военной и социально-политической организации, который широко использовался для сравнения и призыва к реформам в собственных странах и даже для создании различного опыта социальных утопий, например, утопии итальянца Томмазо Кампанеллы "Город Солнца".

Вопреки расхожему мнению о том, что Османская империя была неразвита в культурном отношении, или что турки вообще не способны к культурной деятельности *(а мне приходилось слышать и такое мнение)*, в Османской империи была своя самобытная культура. 16 век был «золотым веком» турецкой поэзии, в это время творили такие поэты, как Хэмди Челеби, Ахмед-паша, Неджати, Месихи, Ревани, поэтесса Михри Хатун. Они продолжали и развивали традиции классической арабской и персидской поэзии. Писали стихи и некоторые султаны, например, Сулейман Кануни и его сын Селим. Во множестве создавались тогда различные сборники шуток, анекдотов, небольших рассказов. Высокого уровня достигла архитектура. Во времена вышеупомянутого Сулеймана Кануни жил знаменитый Синан – основоположник особого стиля османского храмового зодчества. Наибольшую славу ему

принесли три великолепные мечети, ставшие шедеврами мировой архитектуры – Селимие, Шах-заде и Сулеймание.

Из научных знаний турок особенно привлекали математика, астрономия и всё, что связано с морским делом. Имя турецкого мореплавателя Пири Рейса и его атласы вошли в историю географической науки. На одном из этих атласов помечены берега южнополярного материка, еще неизвестного европейским мореплавателям. В конце 16 века в Галате *(район Стамбула)* существовала астрономическая обсерватория, оснащенная почти такими же инструментами, какие были в обсерватории Тихо Браге, считавшейся лучшей в Европе. В 1655 году в Дамаске появилось сочинение, содержащее подробное изложение гелиоцентрической системы Коперника. Большую известность в 16–17 веках получил Кятиб Челеби своими сочинениями по истории, географии, библиографии, философии и др.

А. Игнатьев, Калининград

КУЛЬТУРНОЕ «НАШЕСТВИЕ» ТАТАР

С 23 по 27 августа 2000 года в городе Сокулка Подлясского воеводства Польской республики состоялось традиционное для татар региона мероприятие – Летняя Академия знаний о татарах

В последнее время такие мероприятия проводятся ежегодно и призваны они способствовать сохранению и развитию по-своему уникальной культуры литовских татар – такое название получила в этнографической науке небольшая группа славяноязычных в основном татар, издавна, уже более шести веков, проживавших и проживающих на землях сначала Великого Княжества Литовского, затем – Речи Посполитой, а ныне разделенных между собой границами Польши, Литвы и Беларуси. Впрочем, кого-то, может быть, эти границы разделяют, но татар литовских они в определенном смысле соединяют. Так получилось, что татары столетиями расселялись преимущественно на восточных землях Речи Посполитой – так называемой «крэсовой» территории, где совместно проживали поляки и белорусы, литовцы и украинцы, татары и евреи, караимы и другие народности. «Крэсам» поэтому был присущ особый дух толерантности, особая аура взаимопонимания, взаимопомощи, терпимости. Впрочем, русскоязычный термин «терпимость» здесь не совсем подходит. Представители разных народов и конфессий не «терпели», а именно уважали традиции и обычаи своих соседей, несмотря на отдельные проявления нетерпимости, имевшие место на разных этапах истории государственности народов, населявших этот регион.

Истории было так угодно, чтобы большинство литовских татар, определенных ЮНЕСКО как «реликтовый народ», осталось ныне на землях Республики Беларусь. Белорусско-литовских татар здесь насчитывается, по разным данным, от 10 до 20 тысяч. Немногим меньше их в Польше, еще меньше в Литве, и совсем мало осталось в Западной Украине. По утверждению некоторых историков, еще в старой Речи Посполитой насчитывалось около 200 тысяч татар. Уменьшению их численности способствовали как естественная ассимиляция, так и последствия печально известных гонений инквизиции в XVII веке, когда наряду с другими конфессиями преследовался и Ислам. Дошло до того, что некоторые из оголтелой шляхты ломали мечети, грабили татарские обозы, был известен даже факт сожжения якобы за ведьмовство татарской женщины, носившей ожерелье из монет с арабскими письменами.

Часть обиженных татар подняла бунт и перешла на сторону турок, а впоследствии окончательно переселилась на земли, подвластные Порте, хотя пришедший к власти король-воитель Ян Собесский обещал всем бунтовщикам амнистию, возвращение привилегий и свободы вероисповедания, и вообще предпринимал много усилий для возвращения «липков» *(так называли восставших литовских татар)* на службу Речи Посполитой. Некоторая часть «липков» вернулась на службу и действительно была восстановлена в правах, но многие татары решили не искушать судьбу и остались на «Туретчине», видимо, так и не простив нанесенной им обиды вместо благодарности за три века верной службы литовским князьям и польским королям. В итоге число литовских татар в Речи Посполитой уменьшилось как минимум вдвое. Учитывая, что литовские татары, несмотря на свою относительную малочисленность, обладали весьма боеспособными военными подразделениями, удачно сочетавшими европейские и азиатские методы боя, то можно представить, что как минимум половинная утрата татарских полков только ослабила военную мощь Речи Посполитой и могла быть одной из причин упадка этой двуединой державы... Так был преподан историей урок толерантности.

Но кроме военного искусства, литовские татары оставили своеобразное и богатое культурное наследие: славяноязычную, но арабобуквенную письменность; оригинальную культовую архитектуру, колоритный фольклор, интересные обычаи, традиции. Из их среды вышли не только выдающиеся полководцы, но и крупные ученые, врачи, деятели культуры, священнослужители. Но это уже отдельная тема.

Возможно, это единственная нетитульная этническая группа, наиболее стойко сохранившая дух и идеалы старой Речи Посполитой как многонациональной и многоконфессиональной, истинно федеративной и демократической державы, особенно в свете поразительно демократичной для тогдашней закоснелой в религиозных доктринах Европы *(вспомните выражение Фридриха Ницше, в чьих жилах текла и польская кровь: «Доктрина — это враг истины больший, чем ложь»)* Конституции Речи Посполитой от 3 мая 1793 года.

Современная Польша в основном моноэтническая и моноконфессиональная страна. Хорошо это или плохо – не берусь судить. И все же как человек, посвятивший несколько лет изучению уникальной культуры польско-литовско-белорусских татар, история которых неразрывна от истории Речи Посполитой, я в определенной мере разделяю ностальгию многих татар, да и не только татар, по старой доброй Речи Посполитой – со всеми ее плюсами и минусами, радостями и горестями, взлетами и падениями, успехами и ошибками, словом, со всей ее многогранной, бурной жизнью, так не похожей на закостенелое, мрачное самодержавие соседней Московии и однобоко-высокомерную, зачастую двуличную «цивилизацию» Западной Европы. Литовские татары, как драгоценный осколок культурного наследия старой Речи Посполитой, по праву занимают достойное место в истории, и вправе надеяться на лучшее будущее.

Не дать исчезнуть этой самобытной культуре, сохранить, возродить ее – именно этой цели и посвящено немало мероприятий, проведенных в последние 10–15 лет польско-литовско-белорусскими татарами.

«Летняя Академия знаний о татарах» – своего рода итоговое за летний период каникул мероприятие для старшеклассников из числа татар Польши, Литвы, Беларуси, а ныне – и из Украины. На занятиях, длившихся неделю, присутствовало около ста представителей татарской молодежи Польши, Литвы, Беларуси, Украины. Занятия вели также известные ученые и писатели, как Ян Тышкевич и Аркадиуш Колодейчик из Варшавы, Ежи Лентка из Кракова, Станислав Думин из Москвы, Ибрагим Канапацкий из Минска, Селим Хазбиевич из Гданьска. Конечно, кроме занятий, были и концерты, и дискотека. Интересно, что каждая группа татар привезла с собой собственную концертную программу.

Особенно впечатляли костюмы белорусских татар, выполненные по эскизам известного в Минске художника-модельера Айши Александрович.

Нынешняя «Академия знаний о татарах» была особенной, можно сказать, даже исторической. Дело в том, что польско-литовско-белорусскими татарами давно вынашивалась идея создания некоего союза татарских организаций, имеющих общий этнический корень – речь идет, естественно, о татарах литовских не в географическом, а этнографическом плане. И вот идея эта вызрела в умах и реализовалась в делах таких деятелей литовско-татарского возрождения, как Селим Хазбиевич *(Гданьск)*, Ян Соболевский *(Белосток)*, Юсуф Конопацкий *(Сокулка)*, Ибрагим Канапацкий, Абу-Бекир Шабанович *(оба из Минска)*, Йонас Ридзванавичюс, Ромуальдас Макавяцкас *(Каунас)* и других радетелей союза польско-белорусско-литовских татар.

И вот этот день наступил. 25 августа 2000 года в зале заседаний Сокулской мэрии было принято и документально оформлено решение о создании Международной Федерации Татарских Организаций Польши, Литвы, Беларуси и Украины. Федерация образована в целях возрождения традиций и своеобразной культуры татар Польши, Литвы, Беларуси, Украины, в целях защиты их прав

на национальное и культурное развитие, участие в работе международных правовых и других организаций, приобщения к культурно-общественной жизни народов Европы. Федерация не преследует никаких политических целей, не выступает против каких-либо государственных интересов стран, где проживают представители данной этнической группы, действует в соответствии с международным правом и на основе законов указанных стран.

Основными целями Федерации являются возрождение и развитие национальных традиций и особенностей татарских организаций Польши, Литвы, Беларуси, Украины; создание и развитие культурных связей между этими организациями; участие в европейских международных правовых и других организациях; защита прав, национальных интересов татарских организаций Польши, Литвы, Беларуси, Украины; создание общих координационных органов в области культуры, просвещения, науки, религии, прессы; поддержка связи с диаспорой, с татарами Крыма и Татарстана; забота о материальных и духовных интересах членов татарских организаций Польши, Литвы, Беларуси, Украины.

На первом организационном заседании Временного Совета Международной Федерации Татарских организаций Польши, Литвы, Беларуси и Украины было также принято решение назвать Федерацию словом «Миллет» *(«Нация»)*. Также будет называться общий орган прессы; предположительно, это будет журнал «Миллет», издаваемый на польском, белорусском, литовском, украинском языках и, возможно, дублируемый или аннотируемый на русском и английском языках. Главным редактором нового журнала единодушно избран поэт, писатель из Гданьска Селим Хазбиевич, ответственным секретарем – ученый Станислав Думин из Москвы. В состав редакции вошли представители татарских организаций из Польши, Литвы, Беларуси, Украины, а также поэт, писатель и переводчик из Казани, исследователь истории и культуры польско-литовско-белорусских татар Фаяз Фаизов, то есть автор этих строк.

Протокол о создании Международной Федерации Татарских Организаций Польши , Литвы, Беларуси, Украины подписали:

от организации татар Польши – Селим Хазбиевич *(Гданьск)* и Юсуф Конопацкий *(Сокулка)*;

от организации татар Литвы – Йонас Ридзванавичюс и Ромуалдас Макавяцкас *(Каунас)*;

от организации татар Беларуси – Ибрагим Канапацкий и Саида Шабанович *(Минск)*;

от организации татар Украины – Канафия Хуснутдинов и Альфия Шевченко *(Киев)*;

со стороны местных властей – вице-воевода Подлясского воеводства Ежи Клим, маршалок сеймиков Подлясского воеводства Славомир Згрызва и староста Сокулского повета Франтишек Будроский. Как свидетель и наблюдатель протокол подписал также и писатель Фаяз Фаизов *(г. Казань, Республика Татарстан Российской Федерации)*.

Текст Протокола о создании Международной Федерации Татарских организаций Польши, Литвы, Беларуси и Украины,

«Миллет» был доведен до сведения консульств и посольств указанных стран.

В настоящее время идет выработка общей программы деятельности и подготовка к изданию первого номера журнала Федерации «Миллет».

Фаяз ФАИЗОВ, Казань -Минск- Сокулка

(Газета «Татарские края», № 41, октябрь 2000 г.)

ТАТАРСКОЕ НАСЛЕДИЕ МИРСКОГО ЗАМКА

Замок города Мир Гродненской области Беларуси включён в список городов Всемирного наследия ЮНЕСКО, и это известие в какой-то степени воодушевило этничных татар Беларуси (в науке они известны под названием «литовские татары» и проживают ныне на землях Литвы, Польши и Беларуси).

Дело в том, что татары в Мире живут аж с конца XV века, и татарский пласт в истории города-замка весьма заметен. Когда-то здесь были две татарские улицы, мечеть, старинное кладбище-мизар, существовал институт татарских хорунжих *(глава военизированного поселения татар)*, проводились татарские праздники и обряды, один из которых – «Вызывание дождя» – даже остался в памяти белорусского населения города. Более того, историк И. Канапацкий описывает и участие самих белорусов в этом татарском обряде.

Сейчас татар в Мире осталось мало, не более 20 человек. Коммунисты разрушили мечеть, переименовали улицы, в том числе Татарские. Много татар погибло в войнах или эмигрировало. Но это не значит, что татарское наследие не должно учитываться при проведении комплексных работ по восстановлению Мирского замка. Ведь можно восстановить мечеть, привести в порядок кладбище-мизар, и восстановить хотя бы один из типичных татарских домов. Тем более, что существует версия, автором которой является белорусский этнограф В. Калнин, по которой само название замка произошло от татарского слова «эмир» *(предводитель, военачальник)*.

Учёный предполагает, что именно в этих землях находился отряд татар-наёмников во главе со своим эмиром, и поход крестоносцев в 1395 г. одной из своих целей имел в виде уничтожение этого отряда татар, прибывших на подмогу литовским рыцарям. Возможно и последующее расселение потомков этих татар в Мире

и окрестных сёлах, названия многих из которых носит тюркское происхождение.

Турец *(от «тура» – начальник, господин)*, Ишкольдзь *(от «иш» и «кул», то есть «сотоварищ по рабству»?)*, Симаково *(от «сима» – образ, сравните современное турецкое «симге» – знак, символ)*, Бербашы *(или Бирбашы)*.

На официальном уровне принята другая, славянская версия происхождения названия Мирского замка, но об пусть спорят специалисты. Бесспорно лишь одно – татарское наследие Мирского замка. Кстати, исстари возле Мира селились и цыгане, в XIX веке город Мир называли даже «столицей белорусских цыган».

Нынешняя администрация любит подчёркивать своё внимание к нуждам национальных меньшинств. Хотелось бы, чтобы это внимание осуществилось не только на словах, но и на деле, и в комплекс белорусского замка-города Мир органически вписались татарский, еврейский и цыганский следы.

Фаяз Фаизов.

(Газета «Татарские края», март 2001 г.)

ПО СЛЕДАМ ТАТАРСКОЙ КОННИЦЫ

Казалось бы, какое отношение имеет к татарам прошедшая в Белорусском национальном музее истории и культуры выставка «Рыцари Великого княжества Литовского»?

Демонстрируемые здесь доспехи относятся к XV–XVII векам или же представляют из себя действующие модели, наиболее приближенные к подлинным и сделанные руками мастеров из конфедерации рыцарских клубов Беларуси. Летом активисты этой конфедерации планируют провести «Посвящение в рыцари», в котором примет участие один из потомков знаменитых князей литовских Радзивиллов – «некоронованных королей Польши», а также принять участие в инсценировке Грюнвальдской битвы в Ольштинском воеводстве Польши – бывшем Гольштинском комтурстве Тевтонского Ордена и провинциальном центре Пруссии.

Как известно, весьма активную роль в этой битве играла татарская конница, и многие из нынешних литовских татар, проживающих на землях современной Польши, Беларуси и Литвы, считают себя потомками татарских участников этой знаменитой битвы. У польского художника Яна Мацейко *(XIX век)* есть даже картина под названием «На холмах Грюнвальда», в центре которой изображён татарский хан Багардзин, убивающий великого магистра Тевтонского ордена Ульриха фон Юнгингена.

В татарских общинах Беларуси, Литвы и Польши надеются, что в инсценировке битвы будут задействованы и татарские всадники. Сейчас идёт работа над восстановлением старинного обряда литовских татар – ахретанья *(от тюркско-мусульманского «ахирят»)*, то есть обряда побратимства. Интересно, что этот обряд существовал кое-где вплоть до II мировой войны(!), и ещё живы старики, помнящие этот обряд. Предполагается, что этот обряд родился в недрах ещё ордынских рыцарских традиций и, перенесшись на балто-славянские земли, претерпел по истечении веков незначительные изменения.

Сейчас идёт работа над переложением *(«расшифровкой»)* на современные татарский и русский языки той части литовско-татарской рукописи *(«китаба»)*, что посвящена обряду ахретанья *(побратимства)* и написана арабскими буквами на своеобразно смешанном языке: частично арабском *(кораническом)*, частично старотатарском *(«османском»)*, но больше чем наполовину – на старобелорусском с многочисленными польскими вкраплениями *(напомним, что все эти тексты, независимо от языка, написаны арабским письмом)*.

Инициаторы возрождения ахретанья собираются также заснять этот обряд на киноплёнку.

Фаяз Фаизов

(Газета «Казанские ведомости», 24 апреля 2001 г.)

О БЕДНОМ ДУЭЛЯНТЕ ЗАМОЛВИТЕ СЛОВО...

На татарском кладбище,
средь старых плит...
И. Эренбург

В Варшаве, на пересечении улиц Повонзка и Татарской, неподалёку от огромного и величественного католического кладбища, приютился тихий скромный татарский зират, или, как говорят польские татары, мизар *(от старотатарского «мазар» – погребение)*.

Этому кладбищу можно посвятить целую книгу – столько тут захоронено известных людей. Кстати, смотрителем татарского цментажа *(польское название кладбища)* служит выходец из поволжских татар Стефан *(по-мусульмански Мустафа)* Эксанов, дед которого еще в конце XIX века переселился по своим торговым

делам в Варшаву да так и остался там, прижился. На татарском кладбище похоронены многие из Эксановых. У нас, в Казани, эта фамилия звучит, наверное, как Иксановы. И возможно, живут где-нибудь в Татарстане родственники польских Эксановых. Но это уже тема отдельного разговора.

Мое внимание привлекла необычная могила, вернее, надгробие в виде беседки с оконцами наподобие сердец. Похоронен здесь некий Абдул Халик Усьма. У польских татар фамилии обычно полонизированы *(Ахматович, Барановский, Тальковский и т.д.)*. Кто же похоронен под этой изящной беседкой-надгробием? Ответ я нашел в статье польского ориенталиста А.Колодейчика Warszawski misar *(журнал Swiat islamu № 8, 2000)* и в разговоре с имамом варшавской мечети Эмиром Поплавским.

Оказалось, что этот Абдул Халик Усьма в довоенной Варшаве был студентом одного из вузов и подрабатывал дублером и статистом в польской киностудии. Говорят, он был без ума от польской актрисы Ядвиги Смосарской. Во всяком случае, местная легенда гласит, что Абдул погиб, защищая честь этой актрисы. Как-то один из солдат в присутствии Абдула позволил себе нелестный отзыв об этой «актерке». Нетрудно представить,какие скабрезные слова мог сказать этот польский солдат. Абдул вспыхнул от возмущения как спичка и немедленно вызвал обидчика на дуэль! Да-да, дуэль в первой четверти XX века! А еще говорят, что дуэли были прерогативой лишь христианских, главных образом западноевропейских дворян!

Увы, бедный Абдул не служил в армии и был убит на дуэли. Это только в кино да книгах на дуэли побеждает правый... Потрясенная его смертью красавица Ядвига воздвигла на могиле Абдула изящную, в восточном стиле беседку с оконцами-сердечками и изображением ангела, вознесшегося к небесам.

Такая вот романтичная история.

Фаяз Фаизов
(Газета «Казанские ведомости», 24 апреля 2001 г.)

ВАНДАЛІЗМ

А ніякія талібы ў нас і блізка не былі...

Не так даўно ўвесь свет абляцела жудасная вестка: афганскія талібы знішчылі старажытныя статуі Буды, якія з 'яўляюцца неацэннай гістарычнай і культурнай каштоўнасцю, якой каля 1500 год. Дзеянні талібаў – гэта, безумоўна, дзікунства і злачынства, акт вандалізму. Амаль усе краіны асудзілі такія дзеянні. У агульным хоры пратэсту быў чуваць і голас прадстаўнікоў Расіі.

Але ці ўпершыню чалавецтва сутыкаецца з падобным варварствам? У несупынных захопніцкіх войнах, якія вяла Масковія супраць Вялікага княства Літоўскага, у першую чаргу разбураліся касцёлы, цэрквы, саборы, помнікі. Так, у час працяглай вайны Расіі са шведамі, якая вялася і на нашай тэрыторыі, Пётр I аддаў загад свайму войску знішчаць, рабаваць і паліць беларускія вёскі і гарады. У 1705 годзе расійскі самадзержац прыбыў у Полацк. Сафійскі сабор горада ён ператварыў у парахавы склад, той узарваўся, і ад нашай святыні засталіся руіны... Гэта была "падзяка братоў" за нашу гасціннасць, за дазвол весці вайну са шведамі на нашай тэрыторыі. I гэта — толькі адзін, з незлічонай колькасці, прыклад.

Вандалізм жудасных маштабаў супраць духоўных каштоўнасцяў разгарнуўся і ў самой Расіі пасля 1917 года. Толькі за адзін 1923 год па ўказанні Леніна было знішчана 70 тысяч храмаў, у тым ліку і праваслаўных. За гады савецкай улады толькі ў адной Маскве ўзарвалі 427 храмаў і манастыроў. Вялікім злачынствам было разбурэнне Сабора Хрыста Збавіцеля. Гэты акт вандалізму неаднойчы паказвалі расійскія тэлеканалы. А такое ж рабілася "от Москвы до самых до окраин", на ўсёй тэрыторыі былога СССР!

Лютую варожасць да рэлігіі ўвасаблялі ў практыку дзве ідэалогіі — камуністычная і фашысцкая. Гэта — адна з многіх агульных рыс паміж імі. Але камуністы ў барацьбе супраць рэлігіі перасягнулі ўсіх.

На пачатак 1914 года на Беларусі было: 3352 царквы, 21 манастыр, 407 капліц. На пачатак 1941 года ва Усходняй Беларусі засталося толькі дзве дзейнічаючыя царквы, у Заходняй — 806. З 1957 па 1963 год колькасць дзейнічаючых цэркваў зменшылася ў нас больш чым у два разы — з 968 да 437 адпаведна. "Ударна" працавалі ў гэтым кірунку барацьбіты з культам Сталіна Мікіта Хрушчоў і яго намеснік у Беларусі, першы сакратар ЦК КПБ Кірыла Мазураў, беларус.

Як бачна, нацыянальнасць тут не мае ролі. Галоўнае — адданасць ідэі. Менавіта у гэты час М. Хрушчоў, наведаўшы Мінск, выказаў падзяку кіраўніцтву рэспублікі за паспяховую русіфікацыю *(працяг справы Мураўёва-вешальніка)*, выказаў спадзяванне, што Беларусь першай сатрэ міжнацыянальную грань, поўнасцю пяройдзе на рускую мову

12 красавіка 1961 года, у гістарычны дзень палёта ў космас Юрыя Гагарына, нібыта ў гонар гэтай падзеі ў Віцебску па загадзе ўлад была ўзарвана Благавешчанская царква, пабудаваная ў X стагоддзі княгіняй Вольгай. Царква перажыла мноства войнаў і ўцалела. І вось разбурана ўласнымі вандаламі: ніякія талібы тут і блізка не былі.

Разбурэнне не спыняецца і сёння. Праўда, сучасныя прыўладныя камуністы ўжо не закладваюць выбуховыя ўстройствы пад помнікі даўніны, але ёсць іншыя, больш ціхія, ды не менш эфектыўныя спосабы — абыякавыя адносіны да гістарычных пабудоў, іх захоўвання і рэстаўрацыі, якія дзейнічаюць не горш за дынаміт ці тратыл, толькі запаволена. Газеты не аднойчы пісалі, напрыклад, пра трагічны лёс Верхняга горада сталіцы і іншыя гістарычныя мясціны.

І апошняе. У сямігадовым узросце ўпершыню мама ўзяла мяне з сабой у царкву. Тое было ў вёсцы Вітунічы на Бягомльшчыне, у кіламетры ад маёй вёскі Нябышына. Але з'явіліся партызаны *(быў час вайны)* і царкву спалілі: сказалі, што яе макаўку могуць скарыстаць немцы як арыенцір для карэкцыі артылерыйскай стральбы...

Ілля КОПЫЛ, пенсіянер.
(Газета «Народная Воля», № 75, 21 красавіка 2001 г.)

ЯК ЦАРГРАД ЗРАБІЎСЯ СТАМБУЛАМ

У розныя часы на Беларусі і ва ўсім свеце гэты горад меў розныя назвы:

- Візантыя;
- Канстанцінопаль;
- Царград;
- Стамбул.

Мы не будзем тутака гаварыць, як і калі Канстанцінопаль і ад чаго змяніў сваё гістарычнае найменне і замест сталіцы некалі магутнейшай Візантыйскай імперыі стаў зараз буйнейшым асяродкам турэцкай культуры.

Калі ў выніку крыжовых паходаў і іншых абставінаў багацейшы і старажытнейшы горад Канстанцінопаль, дзе найболей жыло грэкаў, які на славянскіх землях больш быў вядомы як Царград, паў ад удараў туркаў, дык яны ад грэкаў амаль што не чулі назвы сваёй сталіцы, бо тыя чамусьці гаварылі:

eis ten poli(n) – іс цім болі – што было **в горад**

Канешне, новыя гаспадары так часта чулі гэтыя **eis ten poli(n)**, што ім здалося, што так гучыць найменне былой грэцкай сталіцы, што яны і пачалі зваць яго Істанболі *(Стамбул)*.

А зараз ў сувязі з гэтым успомнім, як атрымала сваю назву прыгаючая сумчатая жывёліна – кенгуру. Новыя прыхадні ў Аўстраліі пабачылі скачучых жывых істот і спыталі тубыльцаў, тыя адказалі:

кен гу ру *(вас не разумею)*.

З цягам часу Істамболі стала звацца Стамбулам, так гэты горад і сёння завецца.

М. Маліноўскі

Адам Мицкевич

Крымские сонеты

Переводы Н. Камалетдинова

Второй сонет

Штиль

С вершин Тарханкута
Едва колышет гюйс на штоке ветер нежный,
Едва вздымает грудь свою лазурь морская,
Как дева юная, невеста молодая,
Уснувшая в тиши в мечтаньях и надежде.

И парус, словно стяг минувшего сраженья
На рее спит уже, волна качает судно
Так плавно, так легко, что и заметить трудно,
И переводит дух команда с облегченьем.

О, море! Знаю я, что в толще вод угрюмой
Есть существо, что спит на дне в часы ненастья,
Но лишь затихнет все – так всех вокруг тревожит.

О память! В глубине твоей томятся думы,
Которым места нет средь горя и несчастья,
Но в радостные дни они мне сердце гложат.

Четвертый сонет

Бахчисарай

Безлюден, пуст дворец, что был гнездом Гиреев,
Былая красота ветшает год от года,
Беседки, тронный зал, альковы, переходы –
Все в запустенье здесь, все рушится, хиреет.

Разбиты витражи, и лозы, словно змеи,
Цепляясь, лезут здесь на стены и на своды.
Над делом рук людей вновь верх берет природа,
Здесь ползают ужи, и саранча жиреет.

Но мраморный сосуд белеет в зале дальнем,
Фонтан гарема цел, он тлена не страшится.
Жемчужных слез поток он льет и льет печально.

"Где вы, любовь и власть, что силою кичится?
Пусть высохнет поток, вы вечны изначально.
Но вас уж нет, увы, а слез поток сочится".

Тринадцатый сонет

Чатырдаг

Рассказ мирзы

Все мусульмане чтят давно твой каждый камень,
Могучий Чатырдаг, ты минарет Вселенной!
Грот-мачта Крыма ты и наш маяк нетленный
Поднявшийся с земли парить над облаками!

Давно ты рядом встал с небесными вратами
Совсем как Джабраил у входа в рай священный,
Зеленый лес – твой плащ, простой и неизменный,
Твой облачный тюрбан надиво свит веками.

То солнце вас палит, то кутает туманом,
То вдруг придет гяур, чтоб нас лишить свободы.

Ты, Чатырдаг, один вознесся великаном.
Меж небом и землей стоишь ты драгоманом,
У ног твоих гроза, и страны, и народы.
Ты слушаешь, о чем Бог говорит с природой.

Шестнадцатый сонет

Гора Кикенеиз

Рассказ мирзы
С вершины посмотри на небо под ногами –
Там море, и средь волн радужный веер мнится.
Как будто молнией сразило гору-птицу,
И мачты-крылья все внизу воткнулись в камни.

Еще там остров есть, укутанный снегами,
Он медленно плывет – то облако клубится
И затеняет все. А что же там зарницей
Вдруг освещает мир, закрытый облаками?

То молния. Стоим – и бездна под ногами.
Я должен первым ту преодолеть преграду.
Я плеткой бью коня, а он прядет ушами.

За мною ты следи на круче камнепада,
Коль виден мой тюрбан, то все идет, как надо.
Исчезнет – ну тогда свой путь ищите сами.

Семнадцатый сонет

Руины замка в Балаклаве

Безмолвный прах окрест печально сердце гложет,
В руинах замка те, что Крым хранили честно,
И камни – черепа белеют повсеместно.
Гнездятся змеи здесь, и тать таится тоже.

Карабкаюсь наверх – увижу герб, быть может,
Вот он – и надпись есть о воине известном,
Что страх внушал врагу, а по скале отвесной
Змеится виноград, блестя зеленой кожей.

Грек в замке том создал узор отчизны дальней,
Монголы здесь нашли на запад путь свой сразу.
Мекканский житель тут творил свои намазы.

Теперь лишь воронье над урной погребальной,
Как в городе таком, что вымер от заразы,
И чуть колышет бриз на башне стяг печальный.

ПОШТА "БАЙРАМА"

З архіва

Москва, 24.10. 1988 г.

Многоуважаемая Эльмира Мустафовна!

Простите великодушно, что пишу Вам с опозданием; к сожалению, исполнить свое обещание раньше я не сумел.

Я внимательно просмотрел мои материалы, относящиеся к Базаревичам. Существует два рода этой фамилии. Один из них (из которого происходите Вы) доказал дворянство в Виленской губернии 20 октября 1817 года, другой — первоначально доказал дворянство в Минской губернии 27.6.1825 г. а затем также в Виленской губернии. Дела о дворянстве этих родов хранятся в Центральном Государственном историческом архиве СССР в Ленинграде. Второй род Базаревичей — это те Базаревичи, что владели имением Улановицизна. Изучение их родословных показывает, что по всей вероятности оба рода восходят к общему предку, но уже в XVII в. эти семьи разошлись, и теперь для составления их общей родословной необходимы дополнительные сведения.

Во всяком случае, Ваши прямые предки уже в начале XVIII в. владели имением Базары или Олишковщизна в Ошмянском повете; более древняя их родословная требует дополнительного изучения, и хотя в деле есть некоторые данные и о Базаревичах, живших в XVII в., которые в свою очередь, по-видимому, являлись потомками татарина Базара Кургановича, владевшего в конце XVI в. имением Мыса в Ошмянском повете, я пока оставляю за собой право проверить и уточнить эти сведения.

К письму я приложу, во-первых, родословную Базаревичей по делу о дворянстве, доведенную до Ваших прямых предков, владевших фольварком Зарубин, и во-вторых, родословную, которую я составил с Ваших слов по записям, сделанным в Докшицах. Пока я не могу связать эти две родословные, т.к. мне не хватает некоторых сведений; надеюсь, что с Вашей помощью мы завершим эту работу.

Род Базаревичей принадлежит к числу наиболее видных литовско-татарских родов, и мне, разумеется, хотелось бы по мере возможности более подробно проследить его родословную, вплоть до наших дней.

Заранее Вам признателен за все сведения, которые Вы сможете мне сообщить. С уважением и наилучшими пожеланиями, искренне Ваш

Станислав Владимирович Думин,
кандидат исторических наук.

Мой адрес: 117650, Москва, ул. академика Челомея, д. 8, кор.1, кв.483. Думину С.В.

P.S. Ваши дополнения Вы можете сделать на одном из двух экземпляров второй родословной, которую я Вам посылаю. Кстати, мне очень хотелось бы знать, не сохранилось ли в Вашей семье каких-либо данных о гербе Базаревичей, может быть, документы, изображения на печатях. Я готовлю сейчас работу о гербах литовских татар, а в деле о дворянстве указаний на герб Базаревичей нет.

Должен просить у Вас прощения за помарки в родословной. Но это рабочий экземпляр, со временем, когда мы соединим Вашу семью с общей родословной, всё это можно будет перепечатать набело, с исправлениями (расположить всех по порядку и т.п.).

Итак, нам предстоит прежде всего выяснить, от кого из братьев Базаровичей – Амурата, Ивана и Иосифа Магметовичей-Мавеевичей, в 1897 г. владевших совместно фольварком Зарубин в Вилейском уезде и упоминаемых в Дворянском адрес-календаре за этот год, происходит Ваш отец. По всей вероятности, он должен быть сыном Иосифа Матвеевича, но все-таки это нужно уточнить, желательно – по документам, которые, как Вы говорили, сохранились у Вашего брата Фуада.

Еще раз всего Вам самого доброго!

ДОГОВОР АРЕНДЫ

г. Вилейка, дня 16 февраля 1929 г.

Мы, нижеподписавшиеся Матвей Базаревич, Сын Юсуфа, с одной стороны, и Мустафа Базаревич, сын Юсуфа, с другой, заключили этот договор в следующем:

1. Матвей Базаревич передал в аренду Мустафе Базаревичу принадлежащий ему на правах собственности фольварк Зарубин, расположенный в гмине Будславской, повет *(район)* Вилейский, площадью 51 десятина 898 квадратных саженей, в т.ч. 18 десятин пахотной земли, а остальная часть – неиспользуемая земля со всеми постройками, принадлежащими к этому фольварку в таком состоянии и в границах, на которые он имеет право обладания, безо всяких исключений, на срок 36 лет, начиная с сегодняшнего дня до 16 февраля 1965 г., с оплатой добровольно заключённой аренды по 50 злотых ежегодно на год вперёд.

2. Мустафе Базаревичу принадлежит право распоряжаться арендуемой недвижимостью по своему усмотрению, эксплуатировать землю свободным хозяйственным способом, сносит существующие и строить новые постройки и фабрики, которые будут его личной собственностью, растущие деревья вырубать и безвозмездно использовать для своих целей и, в общем, использовать арендуемую землю и постройки по своему усмотрению, без вмешательства Матвея Базаревича или его наследников.

3. Мустафа Базаревич может этот договор передать кому-либо другому без согласия на то Матвея Базаревича.

4. После истечения срока договора, – по желанию Мустафы Базаревича этот договор должен быть продлён на следующие 36 лет Матвеем Базаревичем на тех же условиях.

5. В случае прекращения договора или непродления его действия на следующие 36 лет по вине Матвея Базаревича, последний обязан будет уплатить Мустафе Базаревичу, в качестве штрафа, 2000 рублей золотом.

6. Этот договор обязателен как для подписавшихся сторон, так и для их наследников.

Подписи: **Матей Базаревич** **Мустаф Базаревич**

Перевод с русского Нотариус **Подпись**
№ 747, Вилейка, 16 февраля 1929 г.

Я, нижеподписавшийся Владислав Кузьминский, нотариус в Вилейке, имеющий канцелярию на ул. д-ра Орловского, д. № 1, свидетельствую:

что выше приведённые подписи сделали собственноручно в моём присутствии Матвей Базаревич и Мустафа Базаревич, проживающие первый в Мястэчку Шарковщизна, Дисненского повета, а второй в фольварку Зарубин, гмины Будславской, Вилейского повета, для меня оба незнакомые, и невозможно подтвердить их через моих знакомых и потому личности их установлены на основе их паспортов, выданных Старостой Дуниловическим 13 октября 1923 г. первому за № 1281, а второму под № 1282.

Взято пошлины 18 злотых и дополнительного чрезвычайного налога 1 злотый 80 грошей.

Нотариус **В. Кузьминский**

На обороте марка и расписка, что оплату аренды за весь срок 36 лет получил от Мустафы Базаревича, о чём и расписывается **Матвей Базаревич**

Змест

"БАЙРАМУ" – дзесяць гадоў *Т. Якубоўская* 3
Кур'ан. Сура – Ібрагім *Пераклад Я. Гучка* 7
Гэтай святыні беларускіх татар не адно стагоддзе
І. Александровіч, І. Канапацкі, А. Шагідэвіч 9
Мусульманская Беларусь *С. Богдан, В. Гушча* 13
АЛІФ 16
Кітаб Хасяневіча *В. Несцяровіч* 17
Кітабы як крыніца маральна-этычных нормаў, або яшчэ раз пра Кітаб Хасяневіча *В. Несцяровіч* 25
У духу сваіх прашчураў *Л. Лыч* 34
Заметки из жизни одной татарской семьи в 20-веке
Х. Александрович 41
Александровичи *З. Шешко* 53
Братья Конопацкие *Сергей Сабадаш* 57
Правда об Османской империи *А. Игнатьев* 60
Культурное "нашествие" татар *Ф. Фаизов* 63
Татарское наследие Мирского замка *Ф. Фаизов* 67
По следам татарской конницы *Ф. Фаизов* 68
О бедном дуэлянте замолвите слово *Ф. Фаизов* 69
Вандалізм *І. Копыл* 70
Як Царград зрабіўся Стамбулам *М. Маліноўскі* 72
Паэтычная старонка 73
Пошта "БАЙРАМА" 76